

Хмельницький національний університет
Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту
Кафедра психології та педагогіки

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Другий (магістерський)

Освітній рівень

**ВДОСКОНАЛЕННЯ КОМУНІКАТИВНИХ НАВИЧОК У ДІТЕЙ
ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗА ДОПОМОГОЮ ОБРАЗОТВОРЧОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ**

Галузь знань – 05 Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність – 053 Психологія

Шифр 24236

номер ІНП

Виконала: студентка II курсу, групи ППмз-23-1

 Наталія Романюк

Керівник: кандидат психологічних наук, доцент

 Лариса Подкоритова

До захисту допускаю:

Зав. кафедри психології та педагогіки

доктор психологічних наук, професор

 Таїсія КОМАР

02 чэрвеня 2024 р.

Хмельницький, 2024

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту

Кафедра психології та педагогіки

Освітній рівень другий (магістерський)

Галузь знань 05 «Соціальні та поведінкові науки»

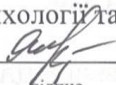
Спеціальність 053 «Психологія»

Освітня програма освітньо-професійна програма «Психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

психології та педагогіки

 Таїсія КОМАР

підпис

протокол № 5 від 14 грудня 2024 р.

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ

Наталії Романюк

Ім'я, ПРИЗВИЩЕ здобувача

1. Тема кваліфікаційної роботи: «Вдосконалення комунікативних навичок у дітей дошкільного віку за допомогою образотворчої діяльності»

Керівник кваліфікаційної роботи: Лариса Подкоритова, кандидат психологічних наук, доцент

Затверджено наказом ректора університету від 26 серпня 2024 р. № 60

2. Строк подання здобувачем роботи на кафедру 10 грудня 2024 р.

3. Вихідні дані до роботи: матеріали звіту з переддипломної практики, комплекс методів та методик дослідження: анкетування на тему: комунікабельність, ставлення до інших, впевненість, сором'язливість, міжособистісні стосунки; методика «Вибір в дії»; проєктивна методика «Малюнок дерева» Ф. Гуденаф, модфікація К. Маховер; методика «Перлинка», модифікація О. Гаркавець; спостереження; аналіз продуктів діяльності.

4. Зміст кваліфікаційної роботи (перелік питань, які потрібно розробити): вступ, розділ 1. Теоретичний аналіз проблеми вдосконалення комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку, соціально-психологічні особливості вдосконалення комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку; теоретичне обґрунтування ролі образотворчих засобів у вдосконалення комунікативних навичок дітей старшого дошкільного віку; образотворча робота з глиною як засіб вдосконалення комунікативних навичок дітей; розділ 2. Емпіричне дослідження вдосконалення комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку за допомогою образотворчої діяльності з глиною, опис бази та процедури проведення емпіричного дослідження комунікативних навичок дітей старшого дошкільного віку, опрацювання результатів емпіричного дослідження комунікативних навичок дітей старшого дошкільного віку, практичні рекомендації щодо вдосконалення комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку за допомогою образотворчої діяльності з глиною, висновки до розділу; висновки, перелік джерел посилання, додатки.

5. Перелік графічного матеріалу (із зазначенням обов'язкових креслень)

11 рисунків, 6 таблиці.

6. Консультанти розділів кваліфікаційної роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв

Дата видачі завдання 14 грудня 2023 року

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів (розділів) кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапу роботи	Примітка
1	Вибір теми дослідження. Визначення об'єкта і предмета дослідження, постановка мети і завдань.	До 02 січня 2024 р.	виконано
2	Визначення теоретико-методологічних засад дослідження. З'ясування актуальності проблеми.	До 03 березня 2024 р.	виконано
3	Оформлення вступу кваліфікаційної роботи.	До 01 вересня 2024 р.	виконано
4	I розділ кваліфікаційної роботи.	До 10 вересня 2024 р.	виконано
5	II розділ кваліфікаційної роботи.	До 01 жовтня 2024 р.	виконано
6	Загальні висновки.	До 01 листопада 2024 р.	виконано
7	Оформлення кваліфікаційної роботи.	До 01 грудня 2024 р.	виконано
8	Попередній захист кваліфікаційної роботи.	<u>08</u> листопада 2024 р.	виконано
9	Захист кваліфікаційної роботи (відповідно графіку)	<u>19</u> грудня 2024 р.	виконано

Здобувач Наталія Романюк

Керівник роботи Лариса Подкоритова

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

АНОТАЦІЯ ДО КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ ДИПЛОМНОЇ РОБОТИ

Тема кваліфікаційної дипломної роботи: «Вдосконалення комунікативних навичок у дітей дошкільного віку за допомогою образотворчої діяльності».

Студент: Наталія РОМАНЮК

Керівник: Лариса ПОДКОРИТОВА

Кваліфікаційна дипломна робота включає 93 сторінки, 6 таблиць, 11 рисунків, перелік джерел посилання складає 75 найменувань, 2 додатки.

Ключові слова: комунікативні навички, соціалізація дитини, самоусвідомлення, образотворча діяльність з глиною, розвиток особистості.

Об'єкт дослідження: процес вдосконалення комунікативних навичок у дітей дошкільного віку.

Предмет дослідження: вдосконалення комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку за допомогою образотворчої діяльності з глиною.

За результатами дослідження визначено поняття «комунікативні навички» у наукових дослідженнях, виявлено особливості розвитку комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку, досліджено вплив образотворчої діяльності на формування комунікативних навичок в дітей дошкільного віку, зроблено аналіз та інтерпретацію отриманих результатів дослідження, розроблено рекомендації щодо застосування образотворчої роботи з глиною для вдосконалення комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку. Розроблено практичні рекомендації для психологів і педагогів закладів дошкільної освіти щодо вдосконалення комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку за допомогою образотворчої діяльності з глиною.

Дипломник: Наталія РОМАНЮК

Дата подання кваліфікаційної дипломної роботи до захисту: 01 грудня 2024 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ КОМУНІКАТИВНИХ НАВИЧОК У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	
1.1 Соціально-психологічні особливості вдосконалення комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку	
1.2 Теоретичне обґрунтування ролі образотворчих засобів у вдосконалення комунікативних навичок дітей старшого дошкільного віку	
1.3 Образотворча робота з глиною як засіб вдосконалення комунікативних навичок дітей	
Висновки до розділу.....	
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ КОМУНІКАТИВНИХ НАВИЧОК У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗА ДОПОМОГОЮ ОБРАЗОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З ГЛИНОЮ.....	
2.1 Опис бази та процедури проведення емпіричного дослідження комунікативних навичок дітей старшого дошкільного віку.....	
2.2 Опрацювання результатів емпіричного дослідження комунікативних навичок дітей старшого дошкільного віку	
2.3 Практичні рекомендації щодо вдосконалення комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку за допомогою образотворчої діяльності з глиною	
Висновки до розділу.....	
ВИСНОВКИ	
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ.....	
ДОДАТКИ.....	

ВСТУП

Актуальність теми. Динамічний характер життя в сучасних умовах вимагає вміння швидко адаптуватися до нових умов, вживатися в колективи, творчо мислити, бути готовим до комунікації та співпраці. Особливо ця проблема стосується дітей старшого дошкільного віку, яким через певний час доведеться змінити дитячий колектив дошкільного навчального закладу на новий учнівський колектив початкової школи.

Комунікативні навички є одним із основних засобів адаптації дитини до нових умов. Від рівня спілкування залежить не лише навчальна діяльність, а й саме життя дитини. Ефективна соціалізація дитини визначає її успіх в житті. Людина з добре розвиненими комунікативними навичками більш успішна, їй легше створити для себе комфортне середовище для життя.

Проблема успішного формування комунікативних навичок для сьогоденного суспільства є надзвичайно актуальною. Здатність людини взаємодіяти з іншими людьми та успішно спілкуватися з ними починає розвиватися з дитинства, батьки ж переважно покладаються на різні дошкільні установи, де діти пізнають основи життя в сучасному суспільстві. Від того, як складуться стосунки дитини з першим у її житті колективі – групі дитячого садка, суттєво залежить подальший соціальний і особистісний розвиток. Особливого значення набуває дослідження комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку, який характеризується, з одного боку, активним включенням дитини в групову комунікативну взаємодію з однолітками, з іншого – збагаченням досвіду спілкування з дорослим, що сприяє формуванню комунікативної готовності до шкільного навчання й подальшої соціалізації (Ю. Бистрова, К. Островська, Ю. Приходько, Л. Руденко, Т. Сак, В. Синьов, Є. Синьова, Л. Фомічова) [63].

Відповідно у дошкільних закладах важливо використовувати ефективні методи, які сприятимуть розвитку комунікативних навичок дітей. Як зазначають фахівці з арттерапії, зокрема Н. Чорноус, О. Титаренко, Н. Голованенко та інші, серед таких методів варто відзначити артметоди загалом і роботу з глиною зокрема, що можна застосовувати і для діагностики, і для розвитку комунікативності дітей. О. Вознесенська, О. Луценко, М. Перун зазначають ефективність роботи з пластичними матеріалами і глиною зокрема у роботі з дітьми під час війни.

Та, попри те, що практика використання образотворчої роботи з глиною показує позитивні результати, в академічній психології це питання недостатньо досліджене. Ця невідповідність між запитом психологічної практики і можливостями академічної психології і зумовила вибір теми нашого дослідження.

Об'єкт дослідження: процес вдосконалення комунікативних навичок у дітей дошкільного віку.

Предмет дослідження: вдосконалення комунікативних навичок у дітей дошкільного віку за допомогою образотворчої діяльності з глиною.

Мета дослідження: з'ясувати можливості вдосконалення комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку за допомогою образотворчої діяльності з глиною.

Завдання дослідження:

- 1) здійснити теоретичний аналіз проблеми вдосконалення комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку;
- 2) теоретично дослідити можливість вдосконалення комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку за допомогою образотворчої діяльності з глиною;

3) емпірично дослідити вдосконалення комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку за допомогою образотворчої діяльності з глиною;

4) розробити практичні рекомендації щодо вдосконалення комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку за допомогою образотворчої діяльності з глиною.

Методи дослідження. Використовувались такі методи: теоретичні – аналіз, синтез, порівняння, систематизація й узагальнення психологічних даних з проблеми дослідження; емпіричні – спостереження, бесіда, опитування, аналіз продуктів діяльності, комплекс проєктивних психодіагностичних методик: «Малюнок дерева» (Ф. Гуденаф, модифікація: К. Маховер), «Вибір в дії», «Перлінка» (модифікація О. Гаркавець).

Гіпотеза дослідження: образотворча діяльність з глиною сприяє вдосконаленню комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку.

Експериментальна база дослідження: дослідження проводилося впродовж трьох тижнів на базі закладу дошкільної освіти «Кульбабка» в м. Хмельницький. Характеристика вибірки: 32 дошкільника, віком від 4 до 7 років, обох статей (15 хлопчиків і 17 дівчат), вихованці дитячого садка, стан здоров'я – здорові.

Практичне значення роботи полягає у поглибленні уявлень про особливості розвитку комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку за допомогою образотворчої діяльності, а саме роботи з глиною. Отримані результати дослідження можуть бути використані психологами і педагогами закладів дошкільної освіти з метою діагностики та розвитку комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку, а також для підвищення кваліфікації психологів і педагогів.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження були представлені на кафедральних наукових семінарах «Актуальні проблеми

наукових досліджень здобувачів вищої освіти другого і третього рівнів – 2024» (м. Хмельницький, Хмельницький національний університет, кафедра психології та педагогіки, 19-20 вересня 2024 р.) і «Сучасні досягнення в наукових дослідженнях здобувачів вищої освіти другого і третього рівнів – 2024» (м. Хмельницький, Хмельницький національний університет, кафедра психології та педагогіки, 8-9 листопада 2024 р.), а також на XIV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Формування особистості сучасного фахівця як суб'єкта самотворення в умовах освітнього простору» (м. Хмельницький, Хмельницький національний університет, 28 листопада 2024 р.)) та опубліковані в збірнику матеріалів цієї конференції. Також за матеріалами дослідження подано статтю в науковий журнал «Психологічні тревелоги» Хмельницького національного університету.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, переліку джерел посилання, який налічує 70 найменувань, 2 додатків. Основний зміст роботи викладений на 76 сторінках, містить 8 таблиць та 11 рисунки. Загальний обсяг роботи – 89 сторінок.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ КОМУНІКАТИВНИХ НАВИЧОК У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1 Соціально-психологічні особливості формування комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку

Спілкування є однією з найважливіших потреб людини, без якої вона перестає бути людиною. Саме в здатності взаємодіяти один із одним і полягає особливість людської цивілізації. Без спілкування неможливо контактувати соціально, знайти своє місце і призначення в житті. Це основна діяльність для всіх інших видів діяльності.

Поняття ефективного спілкування складається з таких складових:

- бажання взаємодіяти з оточуючими людьми;
- знання норм і правил поведінки, сприймання соціальних ролей в суспільстві;
- вміння спілкуватися, слухати, сприймати емоції, свідомі і несвідомі сигнали від інших людей;
- здатність вирішувати будь-які конфлікти в спілкуванні.

Усі ці складові формуються під впливом багатьох чинників: спілкування з батьками, родиною, однолітками, іншими людьми, стосунки в різних спільнотах, зокрема у дитячому закладі та пов'язані з розвиненими комунікативними навичками.

Ключовим поняттям нашого дослідження є «комунікативні навички». У сучасних дослідженнях триває теоретичний аналіз і осмислення цієї категорії, розширюється її змістове наповнення. Якщо до недавнього часу досить поширеним було визначення комунікативних навичок як «сукупності навичок і

вмінь, необхідних для ефективного спілкування», то в даний час категорія «комунікативні навички» розглядається значно ширше і включає в себе й особистісний аспект.

Наприклад, І. Черезова під даним поняттям розуміє як здатність встановлювати і підтримувати необхідні контакти з іншими людьми, певну сукупність вмінь, умінь і навичок, що забезпечують ефективне спілкування [57].

Вона виділила такі складові комунікативних навичок:

- орієнтування у різних ситуаціях спілкування;
- спроможність ефективно взаємодіяти з оточенням;
- адекватна орієнтація людини в самій собі;
- готовність і вміння будувати контакт з людьми;
- знання, вміння і навички конструктивного спілкування;
- внутрішні ресурси, необхідні для побудови комунікативної дії [57].

А. Богущ, Г. Беленька, О. Богініч зазначають, що комунікативні навички – це комплексне застосування мовних і немовних засобів з метою комунікації, спілкування в конкретних соціально-побутових ситуаціях, вміння орієнтуватися в ситуації спілкування, ініціативність спілкування. Комунікативним навичкам потрібно навчати дітей вже з раннього віку, які потрібно допомагати їй вдосконалювати ще до школи [4].

За О. Квас, комунікативні навички включають: вміння підтримувати розмову, вести діалог, брати участь у колективному обговоренні, чітко і зрозуміло висловлювати свою точку зору, сприймати і передати інформацію [23]

Незважаючи на те, що розвиток комунікативних навичок дітей видається цілком природним, в сучасному світі збільшується кількість маленьких дітей з проблемами у сфері комунікації. Це веде до того, що поведінка дошкільнят стає все більш неврівноваженою: вони виявляються нездатними взяти під контроль свої емоції, нормально спілкуватися з однолітками, опанувати мову та ін. У

свою чергу, це впливає на розвиток інтелектуальних здібностей і призводить до відставання в нормальному розвитку все більшої кількості дітей.

Саме тому принципове значення має своєчасна допомога працівників дошкільної освіти, оскільки саме в закладах дошкільної освіти значною мірою відбувається формування комунікативних навичок дитини. Формуванню цих навичок у дошкільнят сприяє творча та, особливо, ігрова діяльність, адже досвід, який дитина набуває у грі, вона поступово використовує у своєму житті.

Ігрова діяльність для дитини має багатогранний вплив на її психічний розвиток, допомагає задовольнити природню допитливість та залучити до активного пізнання довколишнього світу. Вплив дошкільного періоду на процес засвоєння суспільного досвіду є значним. Розвиток дитини проходить під впливом вражень від навколишнього світу, від спостережень за життям й діяльністю дорослих. Недаремно дитячу гру називають дзеркалом суспільства. Ігрова діяльність для дитини – це процес реалізації поставленої мети; діти старшого дошкільного віку складають план досягнення мети; разом обирають засоби його здійснення. Ігри дітей старшого дошкільного віку мають свої вікові особливості проведення: мета стає складнішою, а план чіткішим. Таким чином, гра переходить у спільну роботу. Так дитина старшого дошкільного віку готується до майбутньої дорослої діяльності, уявно оволодіває професією, приміряє нові ролі, переборює свою природну невпевненість, сором'язливість і страх. Гра старших дошкільників проявляє їхні переживання та ставлення до інших людей, стає способом пізнання реальності та вибудови взаємин із оточенням. Ігри можна класифікувати за сюжетом, комунікативними навичками: розмовні ігри, лічилки та жеребкування, словесні ігри, мирилки, казки. Необхідною умовою формування соціально активної особистості є вміння дитини старшого дошкільного віку взаємодіяти з людьми, які її оточують [2].

Розвиваючий потенціал ігрової діяльності ще свого часу відзначав К. Ушинський, акцентуючи увагу на тому, що гра – це «найприродніша та найпривабливіша діяльність» [2] для дітей і саме «в іграх розпочинається невимушене спілкування». А. Макаренко називав гру «школою спілкування дитини» [2].

Використання ігор в навчальному процесі дає змогу реалізувати низку важливих завдань на шляху формування комунікативних навичок дошкільників:

- виховання позитивного ставлення до своїх однолітків;
- розвиток у дітей уміння враховувати думки та інтереси однолітка, проявляти толерантність і чуйність;
- навчання узгоджувати свої дії з діями товаришів, демонструвати самостійність та відповідальність;
- вміння налагоджувати позитивні взаємини з ровесниками та дорослими, прагнення до розвитку цих відносин;
- відтворення дитиною в ігровій формі засвоєних уявлень про соціум та системи відносин із особами, котрі її оточують.

Виконання перелічених завдань можливе за умови застосування комплексної ігрової діяльності з метою формування соціально-комунікативних навичок дітей старшого дошкільного віку [23].

Процес соціалізації також безпосередньо залежить від впливу батьків, яким дитина довіряє абсолютно. Саме вплив батьків первинний щодо соціального розвитку своєї дитини. Спілкування з дитиною в сім'ї – основа соціально-комунікативної адаптації в суспільстві. Також і навпаки: низький рівень мовного розвитку виникає, в першу чергу, через недостатність комунікації в родині. Це впливає на інтелектуальний та творчий розвиток дошкільнят.

Таким чином стає ясно, що для соціально-комунікативного розвитку дітей однакове значення має робота і батьків, і вихователів в установах. Більше того, ці два пункти тісно взаємопов'язані між собою [47].

Успішний розвиток комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку закладає основу для розкриття творчого потенціалу, знаходження свого місця в світі та самореалізації в житті.

Вчені вважають, що ключем до успішної діяльності і благополуччя майбутнього життя дитини, є комунікативні навички [32].

Сформованість комунікативних навичок, як одна з найважливіших характеристик особистості, проявляється в здатності людини до мовного спілкування та вміння слухати. Сформувати комунікативні навички – означає навчити дошкільника ставити запитання і чітко формулювати на них відповіді, уважно слухати і активно обговорювати, аналізувати проблеми, коментувати висловлювання співрозмовників і давати їм критичну оцінку, аргументувати свою думку в групі. Це також здатність висловлювати емпатію співрозмовнику, адаптувати свої висловлювання до можливостей сприйняття інших учасників комунікативного спілкування [12, с.34].

Щоб формування комунікативних навичок було результативним, більш успішним, щоб створити оптимальні умови для їх формування у кожного дошкільника, необхідно знати особливості спілкування дітей різного вікового періоду. Є. Беякова та І. Фомічова роблять висновок про те, що головне в спілкуванні старших дошкільників – це оточуючі люди і відносини з ними, а предметом особливого хвилювання дітей є їхнє положення в колективі однолітків. Дослідження вчених також показали, що діти не завжди можуть влучно висловити свої думки, емоції, почуття та відчуття, що певною мірою перешкоджає встановленню повноцінного контакту між дитиною і дорослим. Між тим, саме в дошкільному віці надзвичайно ефективно відбувається процес

оволодіння комунікативними навичками. В дітей цього віку з'являється інтерес до осмислення свого мовного досвіду, до вирішення комунікативних завдань (Е. Негневицька висуває положення про те, що в основу формування комунікативних навичок покладений діяльнісний підхід, так як він забезпечує самостійну творчу діяльність кожного дошкільника [16, с.22])

Діяльнісний підхід пропонував використовувати ще вчений-психолог Л. Виготський. Він вважав спілкування головною умовою особистісного розвитку і виховання дітей. Виходячи з концепції психолога, можна стверджувати, що формування комунікативних умінь дітей є одним із пріоритетних завдань освітніх установ, так як результативність та якість процесу спілкування в більшій мірі залежить від рівня комунікативних умінь суб'єктів спілкування. Вчений у своїх дослідженнях також наголошував, що в ході спілкування та спільної діяльності в колективі формуються основні психологічні структури, що визначають в подальшому весь перебіг психічних процесів особистості дитини. Вченим було доведено, що ставлення до майбутнього, життєві плани, тимчасова перспектива багато в чому визначається соціальною ситуацією розвитку [13, с. 36].

Спілкування – основна умова розвитку дитини, важливий фактор формування особистості, спрямований на пізнання та оцінку самого себе за допомогою інших людей. Потреба в спілкуванні закладена в дитині самою природою. На різних вікових етапах спілкування виконує свої актуальні функції. Навіть на такому нетривалому періоді як дошкільне дитинство змінюється характер і мотиви комунікації. По-перше, поступово розширюється коло спілкування, з яким дитина взаємодіє. Перш за все, це дорослі люди, які все пояснюють, допомагають. Але з часом у дошкільника активізується інтерес до спілкування з такими ж дітьми, як він сам. По-друге, змінюється предметність спілкування. На зміну комунікаціям на основі практичних дій приходить

розумове спілкування. Прогрес спілкування в дошкільному віці продовжується і надалі, привносячи нові мотиви у необхідності спілкуватися з дорослими або однолітками [22, с.185].

В процесі комунікації перед дитиною виникає необхідність домовитися, заздалегідь спланувати свою діяльність. Відбувається становлення суб'єктивного відношення до інших дітей, тобто вміння бачити в них рівну собі особистість, враховувати їх інтереси, готовність допомагати. Діти не завжди можуть адекватно висловити власні думки, почуття, враження, що є перешкодою для успішної соціалізації, для встановлення повноцінного контакту між дітьми, між дорослим і дитиною.

В дошкільному віці світ дитини вже не обмежується колом родини. Значущі для нього люди тепер і інші діти, однолітки. По мірі дорослішання дитини важливішими для неї стають контакти і конфлікти з однолітками. Контакт з однолітками приносить ні з чим незрівнянну радість. Тільки з однолітками діти вчать бути нарівні, а це означає, будувати особисті відносини, які вони не можуть мати з дорослими.

Емоційна напруга і конфліктність серед дітей старшого дошкільного віку значно вищі, ніж серед дорослих. Батьки та вихователі іноді не здогадуються про ті почуття та емоції, які переживають їхні діти. Вони не надають особливого значення дитячій дружбі, іграм, сваркам, образам. Мовленнєва взаємодія насичена яскравою емоційністю. Під час спілкування дошкільників можна спостерігати більше експресивно-мімічних проявів, виразних інтонацій, нестандартність та відсутність правил і норм. З однолітками діти використовують дуже несподівані, непередбачувані слова та словосполучення, їм важливіше висловити власну думку, ніж слухати товариша, вони перебивають співрозмовника, розповідаючи про своє, а відповіді співрозмовника не завжди цікавлять і беруться до уваги. Тому у дошкільному віці профілактика труднощів

в міжособистісній сфері набуває більшої актуальності, так як цей вік є сензитивним для оволодіння знаннями, уміннями і навичками, які сприяють ефективній взаємодії з оточуючими людьми, іншими словами, формуванню комунікативних навичок [55, с. 5].

У цей час дитина здатна до позаситуативного спілкування, ніяк не пов'язаного з тим, що відбувається тут і зараз. Діти розповідають один одному про те, де вони були і що бачили, діляться своїми планами або уподобаннями, дають оцінки якостям та вчинкам інших дітей. У цьому віці між ними вже можливе спілкування в звичному розумінні цього слова. Воно не пов'язане з іграми та іграшками. Діти можуть довго просто розмовляти (чого не вміли в молодшому дошкільному віці), не здійснюючи при цьому ніяких практичних дій.

Істотно змінюються і відносини між дітьми. Значно зростають дружелюбність, а також емоційна залученість дитини у діяльність і переживання однолітків. Часто старші дошкільнята уважно спостерігають за діями однолітків та емоційно включаються в них. Доволі часто навіть всупереч правилам гри вони намагаються допомогти однолітку, підказати йому правильний хід. У старших дошкільників з'являється вміння бачити в партнері не тільки його іграшки, помилки або успіхи, але і його бажання, настрої та уподобання. Діти цього віку вже не тільки розповідають про себе, а й звертаються з питаннями до однолітка: їм цікаво, що він хоче робити, що йому подобається, де він був, що бачив. У цих наївних питаннях відбивається зародження безкорисливого, особистісного ставлення до іншої людини. До шести років у багатьох дітей виникає бажання допомогти однолітку, подарувати або поступитися йому чомусь. Конкурентність та заздрість виявляються рідше і не так гостро, як в п'ятирічному віці. Часто діти вже здатні співпереживати як успіхам, так і невдачам ровесників.

Така емоційна прихильність в діях однолітків свідчить про те, що ровесники для дитини стають не тільки засобом самоствердження і порівняння з

собою, а вже і бажаними партнерами. На перший план виходить інтерес до однолітка як до самоцінної особистості, важливої та цікавої, незалежно від її досягнень. До кінця дошкільного віку між дітьми виникають стійкі прихильності, з'являються перші паростки дружби. Дошкільнята збираються в невеликі групи (по 2-3 людини) і надають явну перевагу своїм друзям. Конфлікти та проблеми виникають в основному у зв'язку з тим, «хто з ким дружить». Взаємність дуже важлива в таких відносинах, і дитина може серйозно переживати її відсутність.

Психологічна допомога батьків чи вихователів у цьому випадку необхідна. Дитині потрібно з кимось поділитися своїми бідами, висловити свої образи. Співчутливе ставлення значимих дорослих, їх підтримка та поради, допоможуть дитині пережити ці перші переживання і знайти собі друзів. Тим більше, що діти сваряться і миряться часто і дуже легко і, як правило, швидко забувають образи. Така в загальних рисах вікова логіка розвитку відносин з однолітками в дітей дошкільного віку [47, с. 50].

До 6 років у багатьох дітей значно зростає емоційна прихильність до діяльності та переживань інших. Для них важливо, що і як робить інша дитина (у що грає, які книжки дивиться, що малює), не для того, щоб показати, що «я краще», а просто так, тому що цей інший стає цікавий сам по собі. Іноді навіть всупереч прийнятим правилам вони прагнуть допомогти іншому, підказати йому правильний хід або відповідь. Все це свідчить про те, що думки і дії старших дошкільників спрямовані не тільки на позитивну оцінку дорослого і не тільки на підкреслення власних переваг, але і безпосередньо на іншу дитину, на те, щоб їй було краще [38].

У старшому дошкільному віці ставлення до однолітків стає більш стійким, не залежним від конкретних обставин взаємодії. Вони найбільше піклуються про своїх друзів, вважають за краще грати з ними, сидіти поруч за столом, проводити час на прогулянці тощо. Друзі розповідають один одному про те, де вони були і

що бачили, діляться своїми планами або уподобаннями, дають оцінки якостям та вчинкам інших. Таким чином, у дитини шести років переважає вища форма комунікативної діяльності – поза ситуаційне-особистісне спілкування.

Яскрава характеристика спілкування однолітків полягає в його надзвичайно емоційній насиченості [35, с. 110]. Спілкування дитини старшого дошкільного віку в більшості випадків становить лише частину більш широкої взаємодії дитини і дорослого, відповідної іншим потребам дітей. Тому розвиток мотивів спілкування відбувається в тісному зв'язку з основними потребами дитини, до яких ми відносимо потребу в нових враженнях, в активній діяльності, у визнанні та підтримці оточуючих. На цій основі виділяємо три основні категорії мотивів спілкування – пізнавальні, ділові та особистісні [23, с. 24].

Таким чином, взаємовідносини з оточуючими, що формуються у дітей в процесі тієї чи іншої діяльності, характеризуються наступним. Якщо задовольняється допитливість дитини, її потреба в особистісному спілкуванні та спільній діяльності з дорослими, виникають почуття довіри до оточуючих, певна широта соціальних контактів. Діти, наприклад, кажуть, що в разі ускладнень, вони звернуться за допомогою до тата з мамою, а в дитячому саду – до вихователів і друзів.

Якщо ж потреба в спілкуванні задовольняється недостатньо, у дитини складаються почуття недовіри до дорослих та однолітків. Виховуючись в старшій групі, дитина набуває вміння спостерігати за грою однолітків, просити їх про щось, дякувати. Але форми ввічливого поведження їй ще треба освоювати. Діти користуються ними переважно в діяльності, організованій дорослим, або коли виконують ту чи іншу роль в грі. Не всі вміють вчасно надавати допомогу один одному, узгоджувати свої дії. Далеко не всі виявляють організаторські вміння. Всьому цьому дошкільники повинні навчитися в старшій групі [32, с. 94]

Діти старшого дошкільного віку вже легко вступають в контакт з дорослими та однолітками, вони здатні зацікавити перспективами участі в грі, праці; проявляють чуйність, надають дієву взаємодопомогу та здатні звертатися і прийняти допомогу дорослого або інших дітей. Вони активно взаємодіють з членами групи, вирішують загальне завдання; здатні спокійно відстоювати свою точку зору, при цьому виявляють шанобливе ставлення до оточуючих людей, до їхніх інтересів.

Важливі теоретико-методологічні основи вивчення комунікативного розвитку дітей дошкільного віку містяться в фундаментальних дослідженнях А. Валлон, Ж. Піаже.

Вивчаючи теорію розвитку дошкільників, можемо виокремити такі параметри для дослідження комунікативності: ступінь засвоєння норм та цінностей, прийнятих у суспільстві; ступінь оволодіння правилами та навичками взаємодії з дорослими і однолітками; розвиненість самостійності та саморегуляції; рівень розвитку соціального та емоційного інтелекту; рівень розвитку емпатії.

Освітня і психологічна практика довели, що високий рівень розвитку комунікативних навичок дитини дошкільного віку взаємопов'язані та взаємозумовлені відсутністю проблем в сфері спілкування дитини з сім'єю, дорослими та однолітками.

Середній рівень розвитку комунікативних навичок визначається недостатньо високим ступенем розвитку за деякими з означених раніше параметрів, що породжує певні труднощі в сфері спілкування дитини. У свою чергу, наявність проблем в сфері спілкування дитини з сім'єю, дорослими чи однолітками може бути причиною недостатнього ступеня розвитку за вищезначеними параметрами [27].

А. Богуш і Н. Гавриш звертають увагу на необхідність усвідомлення відмінностей між спілкуванням та комунікацією для повноцінного формування комунікативної діяльності: «життя у суспільстві потребує вміння діяти як з позиції суб'єкта, так і об'єкта діяльності, бути як учасником інформаційного процесу (адресатом або адресантом), так і партнером у спілкуванні. Процеси спілкування (міжособистісної взаємодії) та процеси комунікації – сприйняття і передавання вербальної інформації (як безпосередньо, так і через засоби інформації) виступають ланками єдиної комунікативної діяльності» [7].

Реалізація етапів комунікативно-особистісного розвитку спрямована на відволікання дітей від фіксованості на власному «Я» та зосередженості на ставленні до однолітка; сформованості моральних почуттів, ціннісних уявлень та моральних мотивів поведінки; розвиток здатності узгоджувати власну поведінку з поведінкою інших людей. Таким чином, кожен етап повинен виводити дитину на відповідний рівень соціально-особистісного розвитку: емоційне ставлення до оточуючих близьких впливає на розуміння моральних норм поведінки (дружба, взаємодопомога, співчуття) [54].

Головне завдання суспільства та освітнього закладу щодо дітей – забезпечення оптимальних умов для розвитку їх індивідуальних здібностей, можливості саморегуляції, формування у дитини основ шанобливого ставлення до оточуючих, вміння спілкуватися і взаємодіяти, долучення до загальнолюдських цінностей. У нинішній час відбувається інтенсивний розвиток дошкільної освіти в різних напрямках: підвищення інтересу до особистості дитини дошкільного віку, його унікальності, розвитку у неї потенційних можливостей та здібностей.

Таким чином, завдання сучасного закладу дошкільної освіти полягає в тому, щоб з його стін вийшли вихованці не тільки з певним багажем знань, умінь та навичок, а й самостійні люди, які володіють певними моральними якостями,

необхідними для подальшого життя, із засвоєними суспільними, етичними нормами поведінки. Важливо формувати у дошкільників вміння будувати взаємини з оточуючими на основі співпраці та взаєморозуміння, забезпечувати загальний психічний розвиток, формувати передумови навчальної діяльності та якостей, необхідних для соціальної адаптації та успішного навчання у школі.

На шостому році життя провідною потребою дитини є потреба у спілкуванні та творчій активності. Провідна діяльність – творча гра. У цьому віці у поведінці дітей відбуваються якісні зміни: формується можливість саморегуляції, тобто діти починають висувати до себе ті вимоги, які раніше до них висували дорослі, навчаються робити позитивний моральний вибір [35, с. 180].

Збудження та гальмування набувають особливої актуальності у контексті свого вдосконалення. Як наслідок – позитивний вплив на можливості саморегуляції. Саме цей вік характеризується стабільністю та врівноваженістю емоційних реакцій. Завдяки зростаючій фізичній витривалості дитина стає психічно витривалою. Вона не так швидко стомлюється. Відслідковується здатність до утримання від небажаних дій. Проте довільна регуляція власної активності все ще недостатньо виражена. Дорослим необхідно звертати особливу увагу на таку тенденцію у розвитку дитини.

З'являється здатність до формування моральності соціальних уявлень. На зміну імпульсивній поведінці поступово приходить поведінка, що опосередкована соціальними правилами і нормами. Дотримання правил, зрозумілих дитині, тепер стають обов'язковою умовою комунікації. Без їх дотримання діти втрачають інтерес до процесу взаємодії з однолітками. Діти старшого дошкільного віку здатні до розмежування позитивних та негативних вчинків. Вони мають власний погляд на добро і зло. Під час різних форм виховної роботи вони оперують досвідом свого життя. У них вже наявні приклади

поведінки персонажів літературних творів, мультиплікаційних фільмів. Притаманна досить категорична оцінка дій інших людей. При цьому у поясненні власної поведінки вони не такі принципові. До себе виявляють більше поблажливості, дозволяють виключення та порушення існуючих норм.

Мозок шестирічної дитини за своїми характеристиками наближається до показників мозку дорослої людини. Розширюються інтелектуальні можливості дітей. Дитина починає встановлювати причинно-наслідкові зв'язки. Вона без ускладнень виділяє істотні ознаки в предметах і явищах. Старшим дошкільникам доступно оперування часовими поняттями. Згідно з програмою формування елементарних математичних уявлень вони розуміються на таких поняттях, як частини доби (ранок, день, вечір). Поступово до їх активного словнику потрапляють слова «вчора, сьогодні, завтра». Все впевненіше орієнтуються в послідовності днів тижня та пір року. Орієнтація у поняттях «зліва-направо, вгорі-внизу, попереду-позаду» є свідченням засвоєння теми «Орієнтація в просторі та на площині» [2, с.18].

Ознакою розширеного загального кругозору дітей є підвищений інтерес старших дошкільників до можливості виходу за рамки найближчого оточення як родини, так і закладу дошкільної освіти. Дітей приваблює широкий соціальний і природний світ, незвичайні події та факти. У поле підвищеного інтересу дітей вже потрапляють мешканці морів та океанів, космічного простору, різних країн тощо. Старший дошкільник намагається самостійно осмислити та пояснити отриману інформацію.

Входження дитини в сучасний світ відбувається за рахунок ознайомлення з різноманітними видами праці, професійними функціям людей. Старші дошкільники активно включаються в пошукову діяльність. Вони здатні до сприйняття та самостійного вирішення пізнавальних завдань. Серед умінь – висування припущення про причини та наслідки явищ. Для їх перевірки діти із

особливим інтересом використовують досліди, порівняльні спостереження, евристичні міркування, іноді прості експерименти. У пізнавальне життя старших дошкільників активно входять самостійні «відкриття» законів життя.

У старшому дошкільному віці зростають можливості пам'яті, виникає навмисне запам'ятовування з метою подальшого відтворення матеріалу, увага стає більш стійкою. Відбувається розвиток всіх пізнавальних психічних процесів. У дітей знижуються пороги чутливості. Підвищується гострота зору та точність розпізнавання кольорів, розвивається слух, значно зростає точність оцінок ваги та пропорцій предметів, формуються та систематизуються уявлення дітей про те, як влаштований світ [2, с.18].

Показником нормального розвитку старшого дошкільника можна вважати вдосконалення мови. Шестирічна дитина має вже зміцнілі м'язи артикуляційного апарату. Нормою є здатність до правильної вимови усіх звуків рідної мови. Розвивається продуктивна уява. На основі словесного опису дитина уявляє навколосвітню подорож, космічний політ, представників тваринного або рослинного світу тощо. Ці досягнення знаходять втілення в різноманітних іграх, в самостійній творчій діяльності [2, с.18].

Зростаюча потреба старших дошкільників в спілкуванні з однолітками, у спільних іграх та діяльності призводять до виникнення дитячого співтовариства. Одноліток стає цікавий як партнер по іграх та практичній діяльності. Розвивається система міжособистісних відносин, взаємних симпатій та прихильностей.

У взаєминах з'являється більша вибагливість та принциповість. Ще переважають одностатеві контакти у спілкуванні з однолітками. При цьому немає розмежування ігрових інтересів та уподобань хлопчиків і дівчат. Діти грають невеликими групами від двох до п'яти осіб. Іноді ці групи стають постійними за складом. Так з'являються перші друзі – ті, з ким у дитини зароджуються взаємна

симпатія та взаєморозуміння. Все більш яскраво проявляється прагнення до певних видів ігор. В цілому ігровий репертуар старших дошкільників досить різноманітний. Це будівельно-конструктивні, сюжетно-рольові, музичні, рухливі, театралізовані ігри, ігрове експериментування. Діти з великим задоволенням розробляють сюжети ігор, домовляються про правила, розподіляють ролі, обговорюють костюми, репліки героїв своїх ігор.

У спільній грі з'являється потреба регулювати взаємини з однолітками, складаються норми моральної поведінки. В результаті взаємодії та порівняння своєї поведінки з поведінкою однолітка у дитини з'являється можливість кращого усвідомлення самого себе, свого «Я» та своєї відмінності від інших [2, с. 18].

Наступає час активного інтересу до взаємодії. Дітей все більше цікавить спільне вирішення спільного завдання. Діти прагнуть домовлятися між собою для досягнення кінцевої загальної мети. Роль дорослого у цій ситуації – допомогти дітям в освоєнні конкретних способів поспрозумітися з урахування інтересів партнерів.

По-іншому старші дошкільники ставляться до спілкування з дорослими. Вони активно прагнуть привернути до себе увагу дорослих, залучити їх до розмови, поділитися своїми знаннями, враженнями, думками. Спілкування з дорослим за формулою «ми – рівні» піднімає самооцінку дитини, допомагає відчувати своє дорослішання і розвинути комунікативні навички [2, с.18].

Попри те, що комунікативні навички у дітей дошкільного віку, на перший погляд, розвиваються природним шляхом, не всі діти мають до того хист, як і до будь-яких інших навичок. Навіть діти, які є «природними комунікаторами» часто потребують вдосконалення своїх комунікативних навичок. Інших дітей це стосується й поготів. Таким чином, постає потреба у пошуку і розробці засобів ефективного вдосконалення комунікативних навичок дітей дошкільного віку.

Серед таких засобів науковці й практики відзначають зокрема образотворчі. Розглянемо їх більш детально у наступному підрозділі.

1.2 Теоретичне обґрунтування ролі образотворчих засобів у вдосконаленні комунікативних навичок дітей старшого дошкільного віку

Сучасні науковці наголошують, що найважливішим для процесу становлення дошкільника є його якісний розвиток, особистісна активність, яка може проявлятися у різноманітних видах дитячої творчості.

Використання засобів образотворчої діяльності мають на меті:

- досягнення позитивних змін в інтелектуальному, соціальному, емоційному й особистісному розвитку дитини;
- емоційне виховання дошкільнят і врегулювання наявних конфліктів;
- збереження здоров'я та розвиток когнітивних здібностей дитини для гармонізації розвитку особистості через сприяння їх самовираження і самопізнання.

Образотворча робота допомагає не тільки розвивати когнітивні процеси, а й з'ясувати причини певних відхилень у поведінці та діяльності дітей, та водночас відкривають у них щось нове, допомагають глибше пізнати й адаптувати вихованців до життя в соціумі.

Шляхом творчого самовираження можливо ліквідувати деякі негативні симптоми, стани, посприяти гармонійному розвитку дошкільника через пізнання себе та формування гуманістичного підходу.

Використання образотворчої роботи дає можливість ненав'язливо спостерігати за дитиною упродовж її спонтанної творчості, краще пізнати її

життєві цінності і особистісні інтереси, індивідуальні риси, відчуті настрої дитини.

За висловом французького письменника А. Франса: «Щоб засвоїти знання, потрібно поглинати їх з апетитом» [34], сторінка.

Можна сказати, що головне завдання дошкільного комунікативного розвитку – це пробудити в дитині бажання спілкуватися.

Це варто робити у грі та творчій, зокрема образотворчі діяльності.

Діти старшого дошкільного віку охоче малюють, ліплять, роблять аплікації тощо.

Формування особистості дитини значною мірою залежить від образотворчої діяльності, яка відіграє важливу роль у розвитку її естетичного сприйняття, творчих здібностей та гармонійного самовираження. Без розвитку естетичної культури, вміння розуміти і цінувати мистецтво, а також без стимулювання творчого потенціалу неможливо забезпечити становлення цілісної, гармонійно розвиненої та творчо активної особистості.

У дошкільній педагогіці та психології образотворча діяльність займає особливе місце. Вона допомагає їй виражати свої інтереси, уподобання та здібності, взаємодіяти з іншими дітьми. Художньо-творча діяльність сприяє самоактуалізації, розвитку ініціативності, творчої активності, самостійності та комунікативних навичок.

Часто така діяльність мотивується особистими потребами дитини, наприклад, бажанням створити подарунок для близької людини або виготовити щось для гри. Завдання психолога – підтримувати творчий задум дитини, ненав'язливо допомагати, якщо це необхідно, застосовуючи запитання, підказки, заохочення та оцінку результатів.

Самостійна діяльність може мати як індивідуальний, так і груповий характер. У колективній формі діти об'єднуються для реалізації спільного

задуму: разом готують виступ, створюють декорації, організовують театралізовану гру.

Основними ознаками самостійної діяльності є здатність дитини використовувати засоби виразності (музика, рухи, малюнок, мовлення) та переносити засвоєні знання і навички на створення нових творчих продуктів.

Самостійна художня діяльність має значний вплив на розвиток особистості дитини:

- формує ініціативність, самостійність та активність;
- закріплює та розвиває знання, вміння й навички, отримані в процесі занять;
- дозволяє дітям виражати емоції, звільняючись від внутрішньої напруги, та створює відчуття емоційного комфорту;
- сприяє зростанню впевненості в собі й своїх можливостях;
- забезпечує саморозвиток і навчання через спостереження та наслідування інших.

Специфіка образотворчої діяльності дітей дошкільного віку полягає в її ініціативності, самостійному визначенні мети, виборі засобів і способів досягнення результату. У процесі такої діяльності також вдосконалюються навички співпраці: діти обговорюють ідеї, діляться думками, надають підтримку одне одному та спільно оцінюють результати.

Одна з найголовніших речей, якій потрібно навчити дошкільнят – це управляти своїми емоціями, оскільки саме емоційні стани визначають поведінку індивіда; для ефективного розвитку особистості та мозку необхідно навчити дитину розпізнавати емоції, їх характер, визнавати і використовувати. Тоді як позитивні емоції добре сприймаються психікою дошкільнят і мотивують розвиватися далі, то негативні викликають гостре неприйняття. Цей пласт емоцій

також потрібно вміти внутрішньо приймати, тому що блокування буде створювати відкладення агресії, образи і невдоволення в підсвідомості дитини: вони можуть висловитися в комунікативних проблемах і складнощах подальшого дорослішання. Керуючи своїми емоціями, діти зможуть долати страхи і невпевненість, усвідомлювати свою поведінку, уникати деструктивної та девіантної поведінки, утримуватись від необдуманих вчинків.

Також робота з управління емоціями сприяє розвитку комунікативних навичок у дошкільнят в тому сенсі, що вони виявляються здатними визначати душевні стани інших людей. Починаючи зі сприйняття базових емоцій, з досвідом діти починають бачити все більш складні стани; в окремих випадках це сприяє розвитку емпатії (відчуванню емоційного стану іншої людини).

Робота з емоціями також особливо ефективно відбувається в образотворчій діяльності. Розглянемо зміст цього поняття.

Згідно Енциклопедичного словника з арттерапії, образотворча діяльність – це художня діяльність, створення образів, що полягає у відображенні світу в наочній чуттєво-сприйманій формі засобами живопису, ліплення, аплікації, конструювання за допомогою спеціальних зображувальних матеріалів, технік (напр., у живопису, малюнку – це колір, лінія, форма, розмір, композиція, див.), і кінцевим продуктом чого є певний результат, виріб: малюнок, аплікація, витинанка, скульптура тощо.

Образ в образотворчому мистецтві є завжди наочним.

Іноді термін «образотворча діяльність» ототожнюється із терміном «зображувальна діяльність». Останній розкриває сутність поняття, але звужує саму діяльність до відтворення (репродукування) того, що створено іншими. Тому більш відповідним змісту арттерапії є саме «образотворча діяльність», а не «зображувальна». Образотворча діяльність спрямована на образне пізнання

людиною світу та себе в ньому, є середовищем оволодіння творенням образів, що дає можливості урізноманітнювати форми взаємодії із соціумом, моделювати «картину світу», передавати особисті враження про нього, переживати різні почуття, емоції, позбавлятися важких переживань [20, с. 201].

Таким чином, як видно з вище викладеного, ефективним засобом розвитку комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку є образотворча діяльність. Зокрема варто наголосити на такому її різновиді як пластиціювання, або ліплення, коли образотворча діяльність здійснюється за допомогою роботи з пластичними матеріалами: глиною, пластиліном, тістом. Більш детально про це подано у нашому наступному підрозділі.

1.3 Образотворча робота з глиною як засіб вдосконалення комунікативних навичок дітей старшого дошкільного віку

Заняття творчістю використовується як засіб спілкування психолога з дітьми на символічному рівні. Образи художньої творчості відображають усі види підсвідомих процесів, включаючи страхи, внутрішні конфлікти, спогади, сновидіння, які відображається в зорових образах, коли людина малює чи ліпить спонтанно. Розглянемо нижче зміст понять «пластиціювання», «ліплення», а також «пластичні матеріали для ліплення».

Згідно вже згаданого Енциклопедичного словника з арттерапії, пластиціювання пластиціювання (від грец. *plastikos* – здатний до ліплення, піддатливий; лат. *facio* – робити) – це процес стиснення, сплющення, надання еластичності певному матеріалу. Часто цей термін використовують як синонім ліплення, але він охоплює ширший спектр матеріалів, що застосовуються для

створення скульптур. Матеріали для терапевтичного пластиціювання можуть бути як твердими: граніт, вапняк, мармур, мідь, різні породи дерева, так і такими, що не тримають форму: глина, пластилін, теплий віск, мокрий пісок, солоне тісто, сухий пісок, манна крупа, а також непряжена вовна, солома, сухостій та інші природні матеріали, тканини, а також картон і папір, папір [20, с. 210].

Ліплення – це процес створення, зображення об'ємних тривимірних образів з пластичних матеріалів, надання форми пластичному матеріалу (пластиліну, глини, пластику, пластмасі тощо; див. відповідні статті) за допомогою рук і допоміжних інструментів – стеків тощо. Це один із базових прийомів широкого жанрового діапазону скульптури й одна із поширених арттерапевтичних технік [20, с. 165].

Вправи з пластиціювання та ліплення зокрема використовують у своїй практиці психологи й арттерапевти в лікувальних та освітніх установах, в геронтологічних та психосоматичних центрах, у соціальній роботі та консультуванні. Вибір матеріалів для роботи визначається індивідуальними особливостями клієнта та темою, актуальною для нього [20, с. 165].

Пластичні матеріали для ліплення – це тривимірні матеріали зі своїми специфічними особливостями та можливостями для застосування. Їх можна використовувати у роботі з агресією, фобіями, страхами, тривогами тощо. Через маніпуляції із пластичними матеріалами відбувається відреагування негативних емоцій, знижується вірогідність аутоагресії та насильства з боку клієнта щодо інших [20, с. 179].

До цих матеріалів них належать: пластилін, глина, тісто [20, с. 179]. Розглянемо їх детальніше.

Пластилін – це пластичний матеріал для ліплення, що походить від давньогрецького слова *πλαστός*, що означає «ліпний». Це синтетичний матеріал, який дає змогу досягати високої точності при створенні зображень і передбачає

роботу безпосередньо руками. Пластилін можна використовувати для виготовлення як тривимірних фігур, так і двовимірних малюнків, розмазуючи його на папері чи картоні. Він є порівняно новим матеріалом, що з'явився наприкінці XIX століття, тому не має такої глибини, як глина. Однак це може бути перевагою, оскільки не завжди потрібна архетипна глибина. Іноді працювати «пошарово» з пластиліном, знімаючи його шар за шаром, є більш екологічним, особливо коли йдеться про роботу з емоціями або стражданнями. Це дозволяє перенести енергію на нейтральний матеріал, знижуючи тілесну та емоційну напругу і даючи змогу «зустрітись» з неприємними переживаннями. Нові види пластиліну, що не бруднять рук, можуть бути використані подібно до фарб для малювання пальцями, що допомагає людям без художніх навичок виразити себе. Процес роботи з пластиліном допомагає усвідомлювати тілесні зміни, що сприяє інтеграції досвіду, здобутого в психотерапії.

Пластилін м'якший за глину і не потребує значних фізичних зусиль. Він допомагає створювати конкретні образи, а яскраві кольори стимулюють фантазію та спонтанність, даючи можливість працювати з будь-якими темами в творчому процесі. Це сприяє усвідомленню та відреагуванню емоцій і почуттів. Пластилін стає важким для використання за низької температури, оскільки його треба довго розминати, щоб зробити м'яким і піддатливим. Він має меншу варіативність станів порівняно з глиною, але створені з нього образи легко модифікуються в будь-який час, що дає можливість для змін та трансформацій, а також відчуття контролю над ситуацією і можливості допускати помилки [20, с. 209-210]

Тісто – це маса певної густини, яку отримують шляхом змішування борошна, води та інших інгредієнтів; його можна легко приготувати вдома. В арттерапії зазвичай використовують спеціальне солоне тісто. Під час його приготування можна додавати харчову фарбу, створюючи різні відтінки для моделювання. Основними інгредієнтами для тіста є борошно, сіль (в пропорції

1:1) та вода (її кількість залежить від бажаної густоти тіста; для м'якшого тіста можна додавати олію). Тісто є ідеальним для роботи з дітьми молодшого віку, оскільки є безпечним, бо всі його складові натуральні. Воно пластичніше за пластилін, не потребує спеціальної обробки чи особливих умов зберігання (можна тримати в холодильнику в закритому пакеті або пластиковому контейнері з кришкою протягом кількох тижнів). За умови правильного приготування, тісто має необхідну структуру, легко піддається трансформації, пластичне і не липне до рук. Як і глину, тісто можна висушити, а потім розфарбувати будь-яким способом. Тісто може використовуватися для моделювання людського тіла та тілесної основи інших істот, але на відміну від глини, не викликає асоціацій з екскрементами [20, с. 257].

Глина – це природний матеріал, що не має обмежень у використанні. Вона передбачає безпосередню роботу руками або за допомогою інструментів, вимагаючи певних фізичних зусиль і часу залежно від мети. Глина сприяє виникненню конкретних образів та асоціацій, пов'язаних з тілом та його органами, створюючи умови для тактильних і кінестетичних відчуттів. Контакт з живою землею активує біологічно активні точки на долонях, що робить ліплення ефективним видом самомасажу (особливо м'яття глини), який допомагає відновити внутрішню рівновагу та досягти спокою. Безпосереднє взаємодія з природним матеріалом має заспокійливий ефект, знімаючи нервову напругу, сприяючи відреагуванню почуттів і навіть змінам у переконаннях. Глина, як «живий» матеріал, зазвичай викликає приємні почуття, глибинні переживання та прилив енергії, а також допомагає «всмоктувати» емоції й негативні стани, створюючи умови для «заземлення».

У будь-якому вигляді образотворчої діяльності людина залучає своє тіло, і при роботі з глиною цей процес є найбільш активним. Глина, як щільний і пружний матеріал, вимагає значних зусиль і витрати енергії. Її природний колір

провокує асоціації, а сама вона може стати матеріалом для проєкції глибинних, прихованих переживань, роблячи суб'єктивний досвід доступним для сприйняття та аналізу. Клієнт може зайняти позицію спостерігача щодо своїх емоцій. Важливою властивістю глини є її здатність «утримувати» складні переживання, сприяючи їх трансформації в позитивні. На відкритому повітрі глина висихає, що виключає можливість подальших змін у витворі, але забезпечує його стійкість і незмінність.

З точки зору класичного психоаналізу, робота з глиною сприймається як природний і несвідомий потяг до образу материнської утроби і м'якого тіла матері, що приносить комфорт з раннього дитинства. Глина також асоціюється з тілесністю, брудом і фекаліями, що відповідає анальній стадії розвитку. Аналітична психологія К. Г. Юнга вбачає в роботі з глиною потяг до єднання архетипних стихій води та землі, що є алхімічною метафорою нового творіння. Це підтверджується практикою з клієнтами, які страждають на соматичні захворювання: під час роботи з глиною вони часто говорять про свої фізичні вади і перенесені операції.

Ліплення з глини є однією з найбільш доступних технік пластиціювання. В арттерапії рекомендується працювати з цілим шматком глини, без фрагментації та монтажу фігури. Це дозволяє направити «моторну» енергію клієнта, підтримуючи цілісність і безперервність процесу. Ліплення з фрагментів може сприяти когнітивним процесам, таким як аналіз і синтез, що знижує глибину впливу, а також несе ризики при роботі з психотравмою [20, с. 79-80].

Аналіз трьох основних матеріалів для арттерапевтичного пластиціювання спонукав нас обрати для нашого дослідження саме глину.

Психіка дитини дуже вразлива й потребує дбайливого до себе ставлення, адже малюк тільки починає пізнавати самого себе і світ навколо. І на своєму шляху діти часто стикаються з серйозними труднощами: у сім'ї, в дитячому

садку, в школі, у спілкуванні і наодинці з самими собою. Дорослі дуже хочуть їм допомогти, але часто не знають як: переконання і вмовляння не допомагають, а сам малюк не може пояснити, що з ним відбувається. У таких випадках може допомогти творчість. Це найбільш простий і ефективний спосіб виявити та розвинути приховані здібності та навички, усвідомити свою унікальність, своє творче начало. Для багатьох дітей ліплення стає своєрідним мостом між світом реальності і фантазій. Завдяки цьому мосту багато маленьких мрійників здатні перейти зі світу своїх мрій в існуючий світ, звикнути з його недосконалістю.

Психологи активно використовують ліплення в якості одного з напрямків терапії, тому що цей спосіб самовираження найбільш доступний дітям усіх вікових категорій, починаючи від двох-трьохрічних малюків і закінчуючи дітьми 8-10 років [39]. Ліплення сприяє вираженню почуттів і емоцій, перенесення внутрішніх переживань на об'єкти навколишнього середовища, пошуку нових невербальних форм взаємодії з предметами навколишнього світу. Також заняття ліпленням допомагають активним дітям стати більш спокійними. Якщо у дитини спостерігається брак концентрації уваги, тривожність, проблеми зі сном, капризи і дратівливість – ліплення відмінно допоможе. Дана спеціалізована форма образотворчої та творчої діяльності має на меті розвиток самовираження, самопізнання дитини через мистецтво.

Використання пластичних матеріалів (в нашому дослідженні – глини) має особливі можливості для вираження сильних почуттів і стає ефективним при вирішенні таких проблем дитячого віку як гнів, агресивність, конфліктність, гіперактивність, прагнення до домінування [39, с. 213].

Навантаження на м'язи при роботі із глиною допомагає зняти внутрішню напругу, забезпечує вивільнення негативної енергії і при цьому сприяє розвитку дрібної моторики руки, художнього смаку, креативності, допомагає самовираженню та самоствердженню. Крім того, помічено ефективність

терапевтичного сеансу із застосуванням глини при психосоматичних, та соматовегетативних проявах невротичних станів. Створений художній продукт може подобатись або не подобатись, надихати або дратувати, прийматися дитиною як довершений, або далеко недосконалий, головне, про що бажано не забувати у роботі з ними, це про те, що за дитиною залишається право вирішувати його подальшу долю – зберегти або зруйнувати [39, с.213].

Спонтанне ліплення є різновидом діяльності уяви, а не проявом художнього таланту. Образотворча творчість є мостом між світом фантазії і реальністю. Вона включає в себе елементи того й іншого, дозволяючи створити якийсь синтез, який ні дитина, ні дорослий не можуть створити без допомоги художніх засобів [43, с.35].

Глина – пластичний, тактильно приємний матеріал, без різкого запаху, швидко набирає температуру тіла, легко змінює форму – все це робить цей матеріал дуже комфортним для дітей і в той же час глибоко інформативним для психолога. Оскільки робота з глиною (за нашими спостереженнями під час проведення виробничої практики) викликає позитивні емоції у досліджуваних, вони починають активніше комунікувати і між собою, і з дорослими. Разом з тим, контакт з цим матеріалом сприяє вивільненню негативних переживань, тривожності, страху, формуванню навичок міжособистісної взаємодії, умінню орієнтуватися в новому соціальному середовищі, навичкам безпечної поведінки, вмінням визначати емоції і почуття у складних ситуаціях спілкування, навичкам протистояти натиску і агресії. В результаті чого відбувається зміцнення емоційної сфери дитини, формується стійке позитивне ставлення до людей і до світу, відбувається більш глибоке розуміння себе і свого внутрішнього світу – думок, бажань тощо.

Емпатійне спілкування з дитиною, визнання її цінності забезпечує відчуття комфорту, вона починає з довірою ставиться до того, що відбувається у процесі

творчої роботи. Активне включення дітей у цікаву взаємодію не змушує довго чекати позитивних результатів. Через вербалізацію емоційних переживань, відкритість та специфічну спонтанність при створенні художнього продукту розвиваються здібності до творчості, саморегуляції почуттів і поведінки, діти набувають нового досвіду, вчаться самостійно знаходити вихід із складних життєвих ситуацій.

Проте часто дітям помітно важче, аніж дорослим, виразити свої думки в словах, вони не готові вербалізувати свої почуття. Тому образотворча робота стає своєрідним інструментом, який допомагає дитині презентувати свої переживання, страхи, тривоги дорослому через власноруч створені художні образи. Іноді труднощі спілкування виникають і через недостатньо добре володіння дитиною мовою або через вади її розвитку, тоді мова жестів, міміки, ходи, постави і глибинного змісту створеного художнього продукту стає чи не єдиним зрозумілим текстом дитячої душі. Вміння декодувати сигнали невербальної поведінки дитини є свідченням професійності психолога. Не через примус, а лише за цілковитої згоди дитини до роботи можна очікувати на успіх [39, с.213].

Тривожні, сором'язливі, невпевнені у собі діти відсторонюються, дистанціюються, замикаються у собі, вони всім тілом сигналізують про неготовність вступати у контакт із психологом. Тут можна зазначити, що власне емоційний стан дитини у ході заняття із психологом є своєрідним індикатором умінь останнього використовувати невербальні засоби спілкування. Всі невербальні поведінкові сигнали (те як сидить, малює, пересувається по кімнаті тощо) дитини повною мірою є діагностичним матеріалом. У роботі з дітьми реалізується одна із головних функцій арт-терапії – створення захищеної, комфортної обстановки, яка допомагає встановленню довіри між психологом і дитиною. Найкраще ця функція реалізується засобами піскової психотерапії,

ігротерапії, ізотерапії та у роботі із пластичними матеріалами. Серед останніх окремої уваги заслуговує глина – природній, екологічний матеріал, що супроводжує людство протягом усієї його історії [39, с. 213].

Загалом на заняттях дитина займається звичними для неї справами, грається – ліпить із глини чи пластиліну, малює тощо. Ці заняття у невимушеній формі є тою реальністю, яку вона проживає, тому саме через їх спонтанний характер психолог може дізнатися про її почуття, радість і сум, турботи і тривоги. Дитячий малюнок для дорослого – це своєрідний путівник на шляху до пізнання і розуміння світу дитини і своєрідний спосіб комунікації між ними. А за тим, які кольори, які форми і розміри в ньому домінують психолог може визначити дитячі глибинні бажання та переживання страхи, тривоги і справжні переживання того, що зараз відбувається у її житті, психолог може з'ясувати її надії, мрії та сподівання.

Використання пластичних матеріалів (глини, тіста, пластиліну) має особливі можливості для вираження сильних почуттів дитини і стає ефективним при вирішенні таких проблем дошкільного віку як гнів, агресивність, конфліктність, гіперактивність, прагнення до домінування. Навантаження на м'язи при роботі із глиною допомагає зняти внутрішню напругу [39, с. 213].

За словами Е. Крамер, результат образотворчої діяльності дозволяє трансформувати руйнівні та агресивні імпульси автора у творчий процес, що допомагає уникнути їх прямого прояву в поведінці. Спільна робота над колективним твором, своєю чергою, сприяє покращенню стосунків у групі, формуванню дружньої атмосфери та відкритості у спілкуванні [55].

Головне завдання у груповій творчій роботі – це створити умови для внутрішньогрупової комунікації. Кожному учаснику пропонується показати свою роботу і розповісти про неї. Ступінь відкритості і відвертості самопрезентації залежить від рівня довіри до групи, до дорослого, від

особистісних особливостей дитини. Якщо вона з якихось причин відмовляється від висловлювань, не слід наполягати. Можна запропонувати учасникам скласти історію про свій виріб і придумати для нього назву. Починати розповідь можна словами «Жила собі дівчинка, схожа на мене.../ Жив собі хлопчик, схожий на мене...». Такий початок полегшує вербалізацію внутрішнього стану і підсилює ефект проєкції та ідентифікації. За розповіддю дитини можна зрозуміти, кого вона засуджує, кому співчуває, ким захоплюється. Тому неважко скласти уявлення про неї саму, її інтереси, стосунки, труднощі [5].

У цілому підсумовуючи, образотворча робота з глиною надає великі можливості для вирішення конкретних завдань, до числа яких входять:

- розвиток дрібної та грубої моторики;
- сенсорна стимуляція;
- формування зорово-просторових уявлень;
- розвиток творчих здібностей;
- емоційне відреагування;

Виготовлення виробів з глини сприяє:

- розвитку інтелекту;
- мотивації активної участі в соціально-культурному просторі;
- підвищенню самооцінки;
- оволодінню комунікативними навичками.

З глини може ліпити кожен, тобто вона є доволі універсальним матеріалом.

У контексті розвитку комунікативних навичок старших дошкільнят глина є помічною завдяки зняттю психічної напруги, яка часто є перешкодою для самопрояву дитини у спілкуванні, створенню атмосфери гри та творчості, які є максимально природніми для дитини [5].

Висновки до розділу

У першому розділі здійснено теоретичний аналіз проблеми вдосконалення комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку, також зв'язок образотворчої діяльності, ігрових технік з удосконаленням комунікативних навичок.

Розглянуто соціально-психологічні особливості вдосконалення комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку та визначено вікові особливості, які полягають в тому, що дані навички формуються в процесах пізнання навколишнього світу та в спілкуванні з дорослими й однолітками, велике значення має спільна ігрова і творча діяльність. Зокрема розвиток комунікативної сфери залежить від умов, в яких знаходиться дитина – чи отримує вона підтримку, розуміння, прийняття від дорослих. Також дуже важливі спілкування з однолітками й спільна діяльність, які створюють простір для самоусвідомлення і проявлення свого власного «Я», водночас підводячи до необхідності домовлятися про правила і важливості дотримуватися цих домовленостей. Так діти приміряють на себе соціальні ролі, які їх чекають в дорослому житті. І надзвичайно важливо вчасно розвинути і вдосконалити комунікативні навички, як запоруку успішності в майбутньому.

Теоретично обґрунтовано роль образотворчих засобів у вдосконаленні комунікативних навичок дітей старшого дошкільного віку, зокрема образотворчу роботу з глиною. Глина – чудовий матеріал для зняття напруги, яка часто заважає спілкуванню, зокрема при встановленні контакту з іншими. Вона дає можливість і самостійної роботи, і спільної діяльності, що сприяє саморозкриттю дитини, пізнанню себе й однолітків, привід поділитись враженнями й обговорити свою роботу, отримати визнання від дорослих, що додає впевненості і бажання до подальшої комунікації з іншими.

Досліджено образотворчу роботу з глиною як засобу вдосконалення комунікативних навичок дітей, при цьому виявлено, що ця творча діяльність в поєднанні з ігровими техніками гармонізує розвиток особистості через сприяння її самовираженню та самопізнанню. Зокрема, виявлено користь образотворчої роботи з глиною у підвищенні пізнавальної активності та розвитку комунікативних навичок у дітей.

Підсумовуючи теоретичне дослідження, варто зазначити, що використання образотворчої діяльності з глиною ефективно поєднує виховні, розвивальні, діагностичні та корекційні аспекти, що створює основу для встановлення довірливих емоційних взаємин з дитиною, сприяє її подальшій соціалізації та розвитку комунікативних навичок.

Творча діяльність допомагає дітям розвивати бажання та вміння співпрацювати, ділитися досвідом, працювати в команді, виражати свої думки та ефективно вирішувати різні завдання. У поєднанні з іграми вона стимулює розвиток розумових, пізнавальних, дослідницьких, образотворчих, конструктивних та інших важливих видів діяльності, необхідних для становлення успішної особистості. Вона також допомагає дошкільнятам долати проблеми в комунікації, знімати психологічні бар'єри, конструктивно виражати свої думки і емоції, що приносить користь всій групі.

РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ КОМУНІКАТИВНИХ НАВИЧОК У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗА ДОПОМОГОЮ ОБРАЗОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З ГЛИНОЮ

2.1 Опис бази та процедури проведення емпіричного дослідження комунікативних навичок дітей старшого дошкільного віку

Спілкування дітей з однолітками істотно відрізняється від спілкування з дорослими. Щоб зрозуміти труднощі особистісного розвитку дошкільників, та перешкоди, які стоять на заваді в розвитку комунікативних навичок сучасних дітей, мною був проведений моніторинг старших дошкільників Хмельницького закладу дошкільної освіти «Кульбабка». За допомогою спостережень, опитувальників та проєктивних методик, які було проведено в нашому дошкільному навчальному закладі освіти серед дітей старшого дошкільного віку, були виявлені якості, які допомагають дитині бути більш соціально значимими та цікавими у спілкуванні з однолітками.

Так, на основі розробок І. Торбенко [59] нами була вибудувала *пріоритетність рис характеру*, які допомагають дитині краще самореалізуватися в дитячому колективі:

- комунікабельність,
- ставлення до інших,
- впевненість,
- сором'язливість,
- міжособистісні стосунки.

Перешкодами ж у налагодженні комунікації з однолітками виступили такі риси характеру [59]:

- низький рівень комунікативних навичок;
- пасивність;
- безініціативність;
- закритість;
- не вміння прийти на допомогу;
- не вміння іти на компроміс;
- відсутність розуміння морально – етичних норм поведінки;
- нестриманість (егоїзм).

Розглянемо особливості психодіагностики дітей дошкільного віку [42, с. 120].

Психодіагностика дітей *раннього віку* в основному може бути тільки об'єктивною, тобто лише в дуже малому ступені спиратися на самооцінку і самоаналіз дитини. Найбільш цінним у цьому віці є психодіагностичний матеріал, пов'язаний з експертною оцінкою зовні спостережуваних дій і реакцій дитини. Тому основним засобом збору інформації про дітей в цьому віці є спостереження, а головним психодіагностичним методом – природний експеримент, в якому створюється деяка життєва ситуація, досить добре знайома дитині. Якнайкращі психодіагностичні результати у дітей цього віку можна одержати, спостерігаючи за ними в процесі занять ведучою для даного віку діяльністю – предметною діяльністю.

Під час психодіагностики дітей молодшого і середнього дошкільного віку слід мати на увазі як зміну форми гри, так і виникнення нового вигляду соціальної активності, що веде за собою психічний розвиток дитини, – міжособистісного спілкування. Діти цього віку вперше починають виявляти цікавість до однолітків як осіб і включатися з ними в сумісні ігри. Відповідно і методики психодіагностики слід розробляти так, щоб вони припускали не тільки

спостереження за дітьми в індивідуальній наочній діяльності, але і в колективній грі сюжетно-рольового плану. Її учасниками можуть бути не тільки діти, але і дорослі. Таку гру з дитиною може, наприклад, організувати і з психодіагностичною метою провести сам психолог.

Крім того, в цьому віці до певної міри вже можна спиратися на самосвідомість дітей і на оцінки, які самі вони дають іншим дітям і дорослим людям. Це особливо стосується прояву різних індивідуальних якостей у спілкуванні з навколишніми людьми.

У старшому дошкільному віці до названих видів діяльності додаються ігри з правилами і, крім того, виникають елементарні здібності до рефлексії. Старші дошкільники не тільки усвідомлюють і керуються у своїй поведінці деякими правилами міжособової взаємодії, особливо в іграх, але в певних межах можуть, займаючись тим або іншим видом діяльності, наприклад, навчанням і грою, аналізувати власну поведінку в ньому, давати оцінку собі і навколишнім людям. Це відкриває можливість для використання в даному віці тих психодіагностичних методик, які звичайно застосовуються для вивчення психології школярів і дорослих людей. Сказане перш за все належить до методів дослідження пізнавальних процесів, але частково стосується особи і міжособистісних відносин.

Основні принципи психодіагностичної роботи з дошкільниками [41].

1. Перш ніж розпочинати дослідження, необхідно викликати дитину на контакт.
2. Важливо підтримувати природність умов і невимушеність ситуації, спілкуватися з дитиною тактовно і ненав'язливо, показати свою зацікавленість в спілкуванні з нею.
3. Садити дитину треба поряд поряд із собою, а не через стіл.

4. Методичні прийоми для проведення діагностичного обстеження дитини повинні бути по можливості короткими – експрес-методиками, зручними для швидкого вивчення тієї або іншої сфери особистості дитини.

5. Істотно впливає на правильність результату доступність запитань і вимог дорослого.

6. Необхідно добиватися того, щоб дитина зрозуміла і прийняла інструкцію, її можна повторювати 2-3 рази без змін. Але пояснювати її, якщо це не передбачено методикою дослідження, не можна.

7. Всім дітям завдання потрібно пред'являти однаково, з однаковою інтонацією, силою голосу, не акцентуючи які-небудь слова, окрім спеціально обумовлених випадків.

8. Діагностичне інтерв'ю не повинне бути тривалим і нудним. Необхідно застосовувати різні модифікації відповідно до віку дітей і завдань діагностики. Добре використовувати з цією метою іграшки, папір, олівці, фломастери, оскільки діти не вміють описувати свої відчуття, їм легше їх виразити в малюнках.

9. Темп проведення дослідження повинен відповідати індивідуально-психологічним особливостям дитини.

10. Не слід квапити повільних дітей.

11. Необхідно вчасно помітити втому дитини, ознаки нудьги. В цьому випадку доцільно перервати дослідження і відновити його іншим разом.

12. Експеримент, що проводиться з дитиною, як правило, обмежується 15-20 хвилинами, а бесіда – 10-15 хвилинами, якщо інша тривалість не передбачена методикою. Причому, чим молодша дитина, тим коротше має бути дослідження.

13. На успіхи і невдачі дитини під час проведення дослідження необхідно реагувати стримано і рівно, якщо інше не передбачене методикою. Так не слід загострювати увагу дитини на помилках.

14. Хвалити потрібно стримано і не за результат, а за старання. Це пов'язано з тим, що оцінка може вплинути на ставлення до завдання, а отже, і на результат. Краще, якщо дитина не має уявлень про допущені нею помилки [64].

У ході нашого дослідження було проведено психодіагностику комунікативних навичок у дітей дошкільного віку за допомогою методів, рекомендованих до використання у дошкільних навчальних закладах.

У роботі з дітьми психологу необхідно дотримуватись важливих принципів, які забезпечують створення атмосфери психологічного захисту та комфорту, формують почуття довіри, допомагають налагодженню комунікації. Цьому сприяють підтримка дитини, схвалення її досягнень, позитивний ресурс для її образу «Я». Не допускається застосування оціночних суджень та нав'язування дитині виконання завдань. Має бути позитивне прийняття всього, що виникає в результаті роботи, незалежно від його змісту чи естетичного вигляду, схвалення самої дитини, при цьому не ставити у порівняння з іншими дітьми.

Мета нашого емпіричного дослідження – визначити рівень розвитку комунікативних навичок у дітей для з'ясування можливості їх подальшого вдосконалення за допомогою образотворчої діяльності з глиною.

Важливо пам'ятати, що дитина є специфічним об'єктом дослідження. Дитяча психіка постійно перебуває у становлення і розвитку, вивчаючи її, необхідно керуватися методологічними принципами.

Щоб отримати достовірні дані, використовуються наукові методи, які забезпечують об'єктивність дослідження. Методи дослідження в дитячій психології поділяють на основні (спостереження і експеримент), які надають достовірну інформацію про специфіку дитячого розвитку, та допоміжні (тестування, бесіда, аналіз продуктів діяльності, соціометричний метод),

використання яких допомагає побудувати гіпотези і припущення на основі інформації ілюстративного плану.

Під час діагностичного обстеження важливо використовувати цілий комплекс методів і методик, щоб різнобічно розглянути особистість дитини і скласти цілісне уявлення про її психіку.

У цьому дослідженні використані такі методи: спостереження, опитування, бесіда, аналіз продуктів діяльності та проєктивна методика.

Спостереження – метод безпосереднього дослідження реальності, спрямований на ідентифікацію, найменування, порівняння, опис та класифікацію окремих явищ та їх сукупності. Предметом спостереження як правило виступають поведінка, вербальна та невербальна активність, емоційна сфера та інші аспекти психічного, які піддаються безпосередньому вивченню [1, с. 59].

У процесі спостереження дослідник цілеспрямовано простежує поведінку дітей у природних умовах, фіксуючи побачене. В рамках даного дослідження, природні умови – це дитячий садочок, який діти відвідують тривалий час.

Використання цього методу в дитячій психології ґрунтується на методологічному принципі єдності свідомості і діяльності. Оскільки психіка дитини формується і проявляється в її діяльності (дії, слова, міміка тощо), можна на основі їх зовнішніх проявів робити висновки про внутрішні психічні процеси і стани.

Під час спостереження дослідник не втручається у психічні прояви, а дитина не знає, що за нею спостерігають. За інших умов вона не зможе поводитися природньо і невимушено. Щоб забезпечити цю умову, я завчасно приходила в групу до дітей, щоб познайомитись з ними, щоб діти звикли до мене і не сприймали як сторонню людину.

Бесіда – метод отримання інформації за допомогою словесного спілкування дослідника з дитиною з метою виявлення фактів, що характеризують її

особистісні прояви (інтереси, знання, ставлення та ін.). Бесіда, будучи методом дослідження, має чітко усвідомлену мету, відбувається з використанням заздалегідь підготовлених питань, які формулюються точно, коротко і ясно. Тривалість проведення не має перевищувати 10-15 хвилин. Під час розмови слід викликати інтерес до теми бесіди. Її результати фіксують у протоколі. Правильно спланована бесіда (опитування) забезпечує достовірність отриманих результатів, можливість обробити їх статистично [2, с.26]. Дані, отримані цим методом, носять багато в чому об'єктивний характер. Бесіда може бути індивідуальною, груповою, колективною. Для успішного використання бесіди визначають її мету, програму, об'єкт, предмет розмови, окремі запитання, а також місце і час її проведення.

Метод аналізу продуктів діяльності – система дослідницьких процедур, спрямованих на збір, систематизацію, аналіз та тлумачення продуктів діяльності людини. Продукт (від лат. productus – виробляти) – такі реальні та ідеальні вияви активності людини, які можуть бути об'єктивно вивчені: малюнки, щоденники, літературні твори тощо. Аналіз продуктів діяльності дозволяє робити опосередковані висновки про сформованість знань людини, її інтереси та здібності, розвиток тих чи інших психологічних якостей. Аналіз продуктів діяльності може використовуватись як самостійний дослідницький метод, поєднуватись з іншими (спостереження та аналіз продуктів діяльності), а може входити до складу інших методів, наприклад, біографічного дослідження [1, с. 63].

У нашій роботі ми здійснювали аналіз такого продукту діяльності наших досліджених як глиняний виріб за методикою «Перлінка» у модифікації О. Гаркавець.

У комплексі психодіагностичних методик для кожного пізнавального процесу пропонується не одна, а декілька методик, що оцінюють його з різних

сторін. Це зроблено, насамперед, для одержання надійних результатів, і ще й тому, що психічні процеси є досить багатогранними. Кожна з методик оцінює відповідну властивість зі специфічної сторони, і в результаті одержуємо повну характеристику розвитку того чи іншого психічного процесу. Вивчаючи таким чином усі пізнавальні психічні процеси, складається комплексна, різностороння оцінка пізнавальної сфери дошкільника, що дає можливість максимально її враховувати у розвивальній і корекційній роботах в умовах дошкільного закладу.

Таким чином, у ході нашого дослідження ми використовували наступний методологічний інструментарій:

- 1) опитувальник для вихователів для визначення комунікабельності дітей [42, с. 128-129];
- 2) опитувальник для вихователів для визначення сором'язливості дітей [42, с. 183-184];
- 3) опитувальник для вихователів для визначення соціальної невпевненості дітей [42, с. 180-181];
- 4) опитувальник «Як дитина ставиться до інших?» [42, с. 204-205]
- 5) методика «Вибір в дії» [42, с. 200];
- 6) проєктивна методика «Малюнок дерева» Ф. Гуденаф, модифікація: К. Маховер [50];
- 7) спостереження [42, с. 128];

Далі розглянемо використані методи і методики детальніше.

Опитувальник для вихователів для визначення комунікабельності дітей [42, с. 128-129] містить 10 пунктів, кожен з яких потрібно оцінити в балах (0, 1 бал). Результати додаються, визначається загальна кількість балів. Максимальний результат – 10 балів.

Висновки про рівень комунікабельності:

10 балів – дуже високий;

8–9 балів – високий;

4–7 балів – середній; 2–

3 бали – низький;

0–1 бал – дуже низький.

Опитувальник «Як дитина ставиться до інших?» [42, с. 204-205] спрямований для визначення взаємин дитини з оточуючими людьми. Він складається з 10 питань на кожне з яких вихователь має відповісти «так», що відповідає 0 балів, або «ні», що відповідає 1 балу. Результати додаються, і так визначається загальна кількість балів. Максимальний результат – 10 балів.

Висновки про рівень розвитку взаємин:

10 балів – дуже високий;

8–9 балів – високий;

4–7 балів – середній; 2–

3 бали – низький;

0–1 бал – дуже низький.

Опитувальник для вихователів для визначення соціальної невпевненості дітей визначення соціальної невпевненості [42, с. 180-181].

Соціальна невпевненість – це індивідуальна психологічна риса, що проявляється в агресивності, замкненості, ізоляції від зовнішнього світу та зосередженості на власних переживаннях [42, с. 180].

Якщо дитина зростає в умовах нестачі любові, емоційної підтримки, батьківської турботи та довірливих стосунків із близькими людьми, це неминуче впливає на її загальний розвиток і формування особистості. У такому середовищі

дитина часто закривається від оточення, проявляє неадекватні захисні реакції, які можуть виявлятися як спалахи агресії або, навпаки, як надмірна замкнутість. Постійні відчуття тривоги, провини, занепокоєння чи гніву стають для неї звичними, що зрештою спричиняє розвиток соціальної невпевненості. Це також негативно впливає на формування комунікативних умінь.

Соціально невпевнені діти зазвичай мають труднощі у гармонійній взаємодії як із собою, так і з оточенням. Низька чи викривлена самооцінка змушує їх сприймати будь-які завдання як непереборні труднощі. У таких ситуаціях діти можуть реагувати по-різному: вони впадають у відчай, плачуть, зляться на себе чи інших, або страждають мовчки, відсторонюючись від людей. Через це їхнє спілкування з однолітками та дорослими часто набуває негативного характеру.

Для таких дітей важливо створювати умови, які допоможуть їм підвищити самооцінку, розвинути позитивне ставлення до себе та навчитися будувати здорові стосунки з іншими людьми.

Опитувальник містить 10 діагностичних критеріїв соціальної невпевненості. Вихователь має оцінити кожен

Оцінювання результатів

Оцінки виставляються в балах (0, 1 бал) за всіма критеріями. Результати додаються, визначається загальна кількість балів. Максимальний результат – 10 балів.

Висновки про рівень соціальної невпевненості

10 балів – дуже високий;

8–9 балів – високий;

4–7 балів – середній; 2–

3 бали – низький;

0–1 бал – дуже низький.

Опитувальник для вихователів для визначення сором'язливості дітей
[42, с. 183-184].

Сором'язливість – це особлива риса характеру, яка виражається в нерішучості, надмірній обережності під час спілкування з іншими та існуванні внутрішніх бар'єрів, що заважають встановленню контактів. Така риса зустрічається у багатьох дітей і є однією з головних причин труднощів у комунікації [42, с. 183-184].

Сором'язливі діти часто стають об'єктами насмішок або навіть знущань з боку інших дітей. Через це відвідування дитячого садка чи інших закладів стає для них великим випробуванням. Вони шукають будь-які приводи уникнути цих ситуацій, нерідко хворіють і навіть можуть страждати від психосоматичних розладів.

Сором'язливість супроводжується такими рисами, як підвищена тривожність, невпевненість у собі, боязкість. У таких дітей часто виникає страх темряви або самотності, вони почуваються скуто в присутності незнайомих людей, є замкнутими та небагатослівними.

Попри це, сором'язливі діти нерідко мають високий рівень здібностей. Вони легко опановують сучасні технології, люблять читати, малювати, займатися творчістю. Однак їхній потенціал нерідко залишається прихованим через невпевненість у собі та напруження під час взаємодії з оточенням. Це стає причиною того, що навіть менш здібні, але впевненіші діти часто випереджають їх у соціальній взаємодії та загальному враженні [42, с. 183-184].

Оцінювання результатів

Опитувальник містить 10 діагностичних критеріїв. За кожним із них вихователь має виставити бали – 0 чи 1. Результати додаються і визначається загальна кількість балів. Максимальний результат – 10 балів.

Висновки про рівень сором'язливості:

10 балів – дуже високий;

8–9 балів – високий;

4–7 балів – середній; 2–

3 бали – низький;

0–1 бал – дуже низький.

Методика «Вибір в дії» [42, с. 200] – спрямована на дослідження міжособистісних стосунків у групі і є спрощеним варіантом соціометрії для дітей.

Для проведення дослідження кожній дитині видають по три різні предмети (наприклад, лялька, олівець, зайчик; машинка, ведмедик, книжка; альбом, цукерка, фломастер тощо). Інструкція для дитини: «У тебе є три предмети. Обери трьох дітей, яким ти хочеш їх подарувати, а інші діти подарують тобі свої предмети». Після завершення роздачі предметів усіма дітьми підраховується кількість отриманих кожною дитиною предметів (тобто кількість виборів на її користь). Дані заносяться в матрицю [42, с. 200]. Позитивний вибір позначається символом «+», а взаємний вибір – «+» у кружечку.

Відповідно до кількості отриманих предметів визначається соціометричний статус дитини в групі при допомозі цієї формули:

$$C = K \times 100\% / \Pi - 1$$

де С – статус дитини в групі, в системі взаємин з однолітками; К – кількість привабливих предметів, отриманих дитиною від товаришів по групі; П – кількість дітей у досліджуваній групі.

Додаткові дані про кількість найбільш, середньо і найменш привабливих предметів, отриманих дитиною, дозволяють судити про те, який ступінь близькості тих відносин, у котрих дана дитина перебуває з однолітками. Чим

більше найбільш привабливих предметів отримав він у процесі експерименту, тим ближче його взаємини з однолітками.

Підставою для висновків про статус дитини служать кількісні дані, тобто показник С.

Оцінка результатів:

10 балів – показник С дитини дорівнює 100%;

8-9 балів – показник С знаходиться в межах від 80% до 99%;

6-7 балів – показник С розташовується в інтервалі від 60% до 79%;

4-5 балів – показник С знаходиться в межах від 40% до 59%;

2-3 бали – показник З розташовується в межах від 20% до 39%;

0-1 бал – показник С знаходиться в інтервалі від 0% до 19%.

Висновки про статус дитини у групі:

10 балів – дуже високий;

8-9 балів – високий;

4-7 балів – середній;

2-3 бала – низький;

0-1 бал – дуже низький.

Проективна методика «Малюнок дерева» Ф. Гуденаф, модифікація: К. Махвер [50], яка давала відомості про загальний розвиток дитини та її особистісні особливості, зокрема рівень самооцінки, впевненість у собі, що важливі для вдосконалення комунікативних навичок.

Первинно Ф. Гуденаф запропонував цей тест для дослідження пізнавальної здатності. Згодом К. Махвер розробила систему критеріїв до цього тесту, за допомогою яких можна оцінювати особистісні особливості людини.

Мета тесту – виявлення особистісних особливостей дитини.

У проєктивній психодіагностиці малюнок дерева розглядається як автопортрет, що відображає ставлення людини до себе, її самооцінка, характер взаємин з оточенням, особистісні риси.

Необхідне обладнання: чистий аркуш паперу формату А4, малюнкові матеріали на вибір (ручка, фарби, простий олівець, кольорові олівці, фломастери тощо). Дитина має здійснити вибір, чим малювати, самостійно.

Аркуш розташовують перед дитиною у вертикальній орієнтації. Щоб не впливати на вибір місця для малюнка, підписувати аркуш потрібно лише після завершення роботи.

Інструкція дитині: «Намалюй дерево, яке подобається» (жодних додаткових пояснень і порад давати не можна).

Під час аналізу малюнку психолог має звертати уваги на такі параметри:

- кольори, використані дитиною у малюнку;
- загальний розмір дерева;
- розміщення дерева на аркуші
- тип дерева
- особливості зображення (розмір, форма тощо): стовбура; крони дерева; гілок; листя; коріння;
- наявність додаткових елементів: дупло, сонце, хмаринки, пеньки тощо.

Під час використання цієї методики у нашому дослідженні ми звертали особливу увагу на критерії, які відповідають таким показникам як ставлення до інших, невпевненість, сором'язливість (див. дод. Б).

Опис вибірки: 32 дошкільника, віком від 4 до 7 років, 15 хлопчиків, 17 дівчат, вихованці дитячого садка, стан здоров'я – здорові.

Загальна структура дослідження:

1) опитування вихователів старшої групи дитячого садка на основі їх спостережень за дітьми до та після проведення занять образотворчою діяльністю з глиною; дослідження самих дітей за допомогою спостереження, бесіди, проєктивної методики «Малюнок дерева» Ф. Гуденаф та аналізу виробів з глини за методикою «Перлінка» (модифікація О. Гаркавець);

2) проведення з дітьми заняття-тренінгу з образотворчої діяльності, де основним матеріалом слугувала підготовлена глина;

3) повторне дослідження за вище зазначеними методами та методиками.

При проведенні дослідження розглядались такі особистісні властивості дитини: комунікабельність, ставлення до інших, невпевненість, сором'язливість, міжособистісні стосунки. Розглянемо отримані результати до і після проведення образотворчої діяльності з глиною детальніше.

2.2 Опрацювання результатів емпіричного дослідження комунікативних навичок дітей старшого дошкільного віку

Результати дослідження за кожною методикою ми подаємо у порівнянні до і після спеціально організованого заняття з образотворчої діяльності з використанням глини.

Розглянемо детально результати за опитувальниками для вихователів. За кожним опитувальником визначалась кількість дітей у відсотках з відповідним рівнем дослідженої характеристики, а також її середній показник. Отримані результати для унаочнення подані у таблицях і діаграмах.

Результати за опитувальником для визначення комунікабельності дітей [42, с. 128-129] представлені у таблиці 2.1 і на рисунках 2.1, 2.2.

Таблиця 2.1 – Кількість досліджених дітей з різними показниками комунікабельності

Рівень комунікабельності	Кількість дітей до занять		Кількість дітей після занять	
	осіб	%	осіб	%
високий	4	12,5	8	25
середній	23	71,9	23	71,9
низький	5	15,6	1	3,1

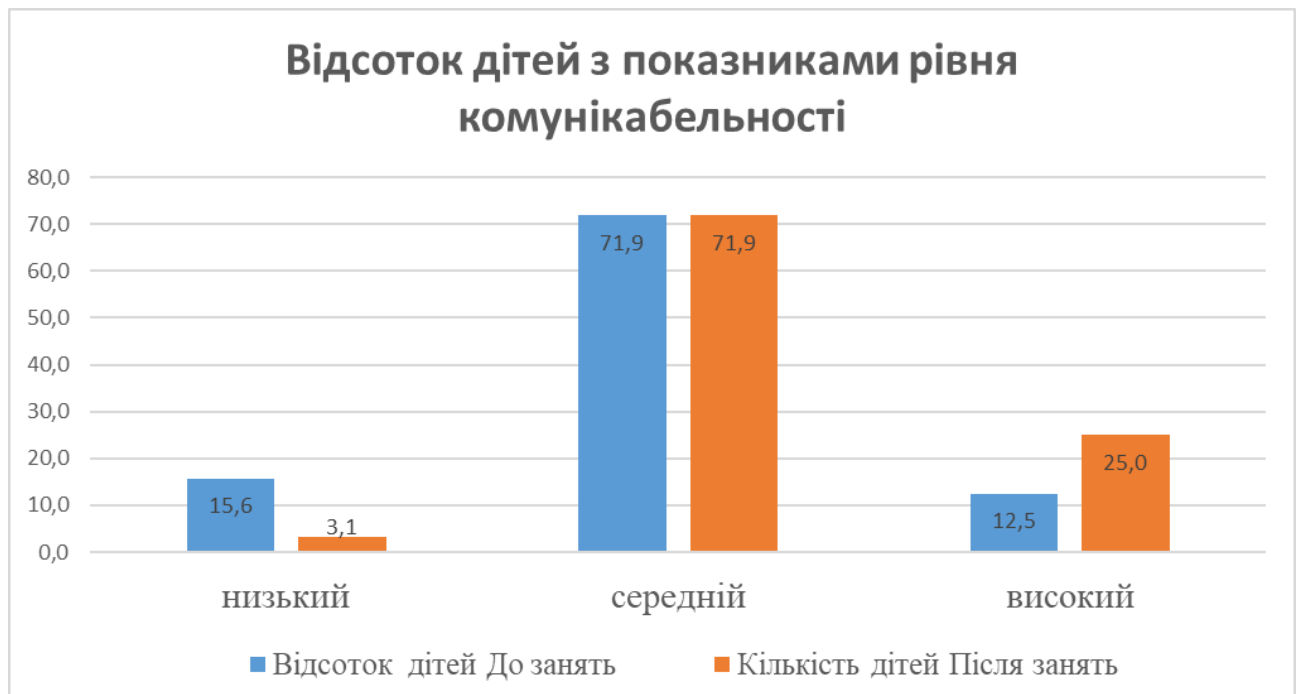

Рисунок 2.1 – Відсоток дітей за показниками рівня комунікабельності

Як видно з таблиці 2.1 і рисунку 2.1, більшість досліджених дітей, за оцінками вихователів, отримали середні оцінки своєї комунікабельності і кількість цих дітей до і після залучення до образотворчої діяльності не змінилась (71,9%). Кількість дітей з високим рівнем комунікабельності зросла з 12,5 % до 25 %. Дітей з низьким рівнем комунікабельності після заняття стало тільки 3,1 %, а було 15,6%. Зазначимо також, що ні до, ні після заняття з елементами образотворчої діяльності у дослідженій вибірці не було виявлено дітей з дуже високим і дуже низьким рівнем комунікабельності.

Отримані результати підтверджуються і зростанням середнього показника комунікабельності (рис. 2.3).

Рисунок 2.2 – Середній показник комунікабельності до і після занять з образотворчої діяльності з глиною

З рисунку 2.3 видно, що середній показник комунікабельності у групі зріс з 5,3 до 6,4.

Опитувальник «Як дитина ставиться до інших?» [42, с. 204-205]

Результати за опитувальником можна побачити у таблиці 2.2 і на рисунках 2.3, 2.4.

Таблиця 2.2 – Кількість досліджених дітей з різними показниками ставлення до інших

Рівень Ставлення до інших	Кількість дітей До занять		Кількість дітей Після занять	
	осіб	%	осіб	%
низький	1	3,1	0	0,0
середній	31	96,9	28	87,5
високий	0	0,0	4	12,5

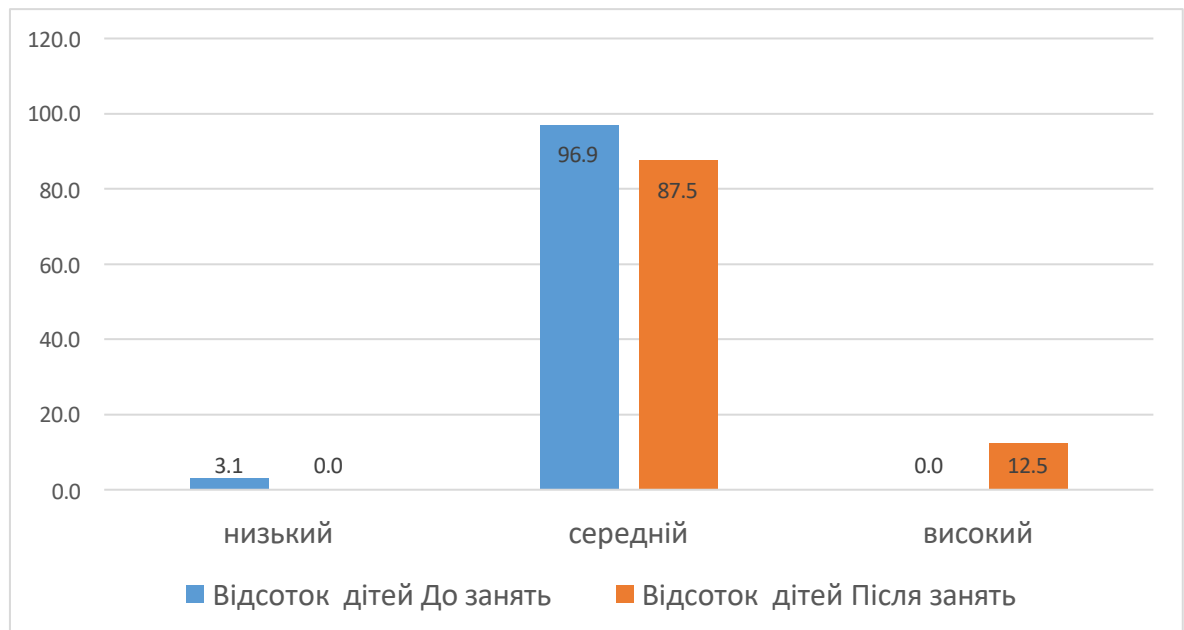

Рисунок 2.3 – Відсоток дітей за показниками рівня ставлення до інших до і після занять з образотворчої діяльності з глиною

Як можна побачити з таблиці 2.2 і рисунку 2.3, у вибірці переважають діти з середніми показниками (96,9% до і 87,5% після) та відсутні – з дуже високими і дуже низькими показниками ставлення до інших.

Кількість дітей з низькими показниками ставлення до інших після участі у занятті з образотворчої діяльності не була виявлена, а до заняття вона становила 3,1%. Ситуація ж дітьми, що мали високий показники ставлення до інших була протилежною: до участі у занятті таких дітей не було виявлено, а після їх стало 12,5%.

Отримані результати мають додаткове підтвердження і завдяки середньому показнику ставлення до інших у вибірці (рис. 2.4).

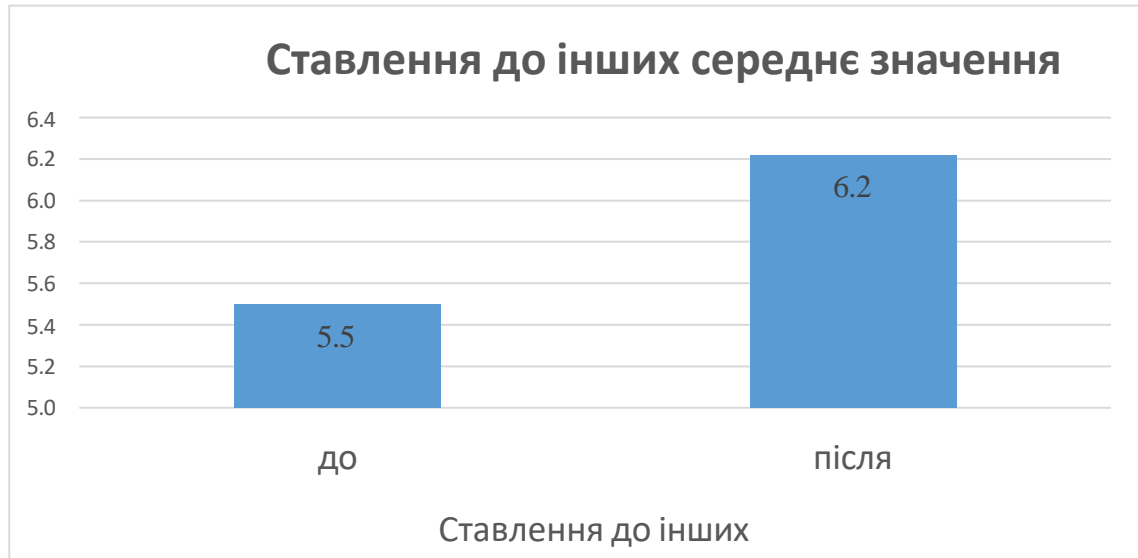

Рисунок 2.4 – Середній показник ставлення до інших до і після занять з образотворчої діяльності з глиною

Як можна побачити на рисунку 2.4, середній показник ставлення до інших до і після занять з образотворчої діяльності з глиною у досліджених дошкільнят зріс з 5,5 до 6,2.

Співставляючи дані двох вище описаних опитувальників – про рівень комунікабельності дітей і їхнє ставлення до інших, можна говорити, що у дітей комунікабельність і ставлення до інших тісно взаємопов'язані: при негативному ставленні ефективна комунікація, як правило, не відбувається. Водночас спільні

цікаві заняття та ігри при належному скеруванні цих процесів сприяють підвищенню комунікативних навичок.

Результати за *опитувальником для вихователів для визначення соціальної невпевненості дітей* подано у таблиці 2.3 і на рисунках 2.5 і 2.6 [42, с. 180-181].

Таблиця 2.3 – Результати опитування щодо рівня соціальної невпевненості дітей

Рівень невпевненості	Кількість дітей До занять		Кількість дітей Після занять	
	осіб	%	осіб	%
низький	6	18,8	11	34,4
середній	22	68,8	21	65,6
високий	4	12,5	0	0,0

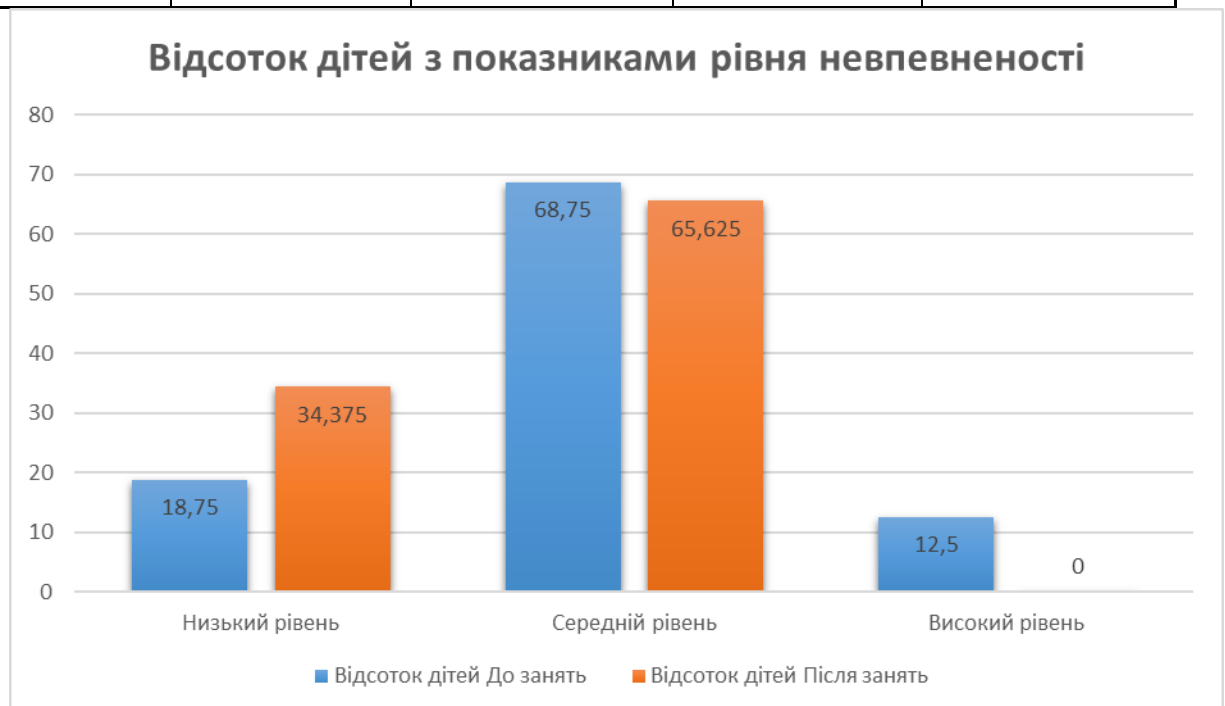

Рисунок 2.5 – Кількість дітей з різними рівнями соціальної невпевненості до і після залучення до образотворчої діяльності з глиною

Результати, подані у таблиці 2.3 і на рисунку 2.5, показують що після проведених образотворчих занять з глиною серед дітей збільшилась кількість тих, що мають низький показник соціальної невпевненості – з 18,8% до 34,4%. Дещо зменшилась кількість дітей з середніми показниками: 68,8% до і 65,6% після. Дітей з низькими показниками після занять не було виявлено, хоча до заняття їх було 12,5%. Дітей з дуже низькими і дуже високими показниками соціальної невпевненості не було виявлено ні до, ні після занять з образотворчої діяльності.

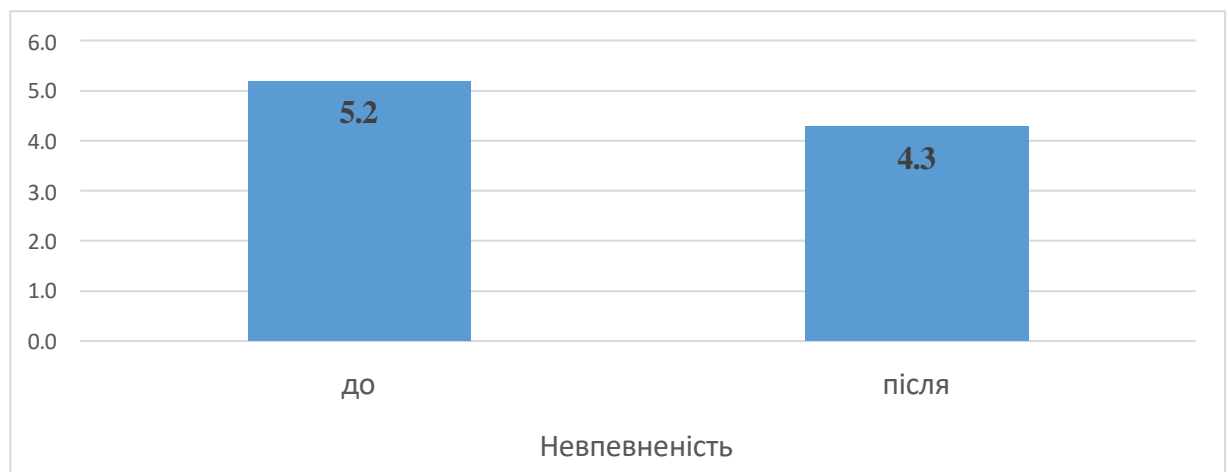

Рисунок 2.6 – Середні показники соціальної невпевненості

Середній показники соціальної невпевненості до і після залучення дітей до образотворчої діяльності з глиною підтверджують її ефективність: він впав з 5,2 до 4,3.

Внаслідок проведеної образотворчої роботи з глиною, помітно знизилась соціальна невпевненість досліджених дітей, що можна побачити в наведених діаграмах (рис. 2.5 і 2.6). Саме в процесі творчої діяльності, під час якої дитина може екологічно себе проявити і як особистість, і як частина колективу, підвищується впевненість у собі, знижується страх взаємодії з іншими і формуються комунікативні навички.

Опитувальник для вихователів для визначення сором'язливості дітей [42, с. 183-184] виявив результати, які подані у таблиці 2.4 і на рисунках 2.7, 2.8.

Таблиця 2.4 – Кількість дітей з різним рівнем сором'язливості до і після образотворчої діяльності з глиною.

Рівень сором'язливості	Кількість дітей До		Кількість дітей Після	
	осіб	%	осіб	%
низький і дуже низький	10	31,3	11	34,4
середній	19	59,4	18	56,3
високий	3	9,4	3	9,4

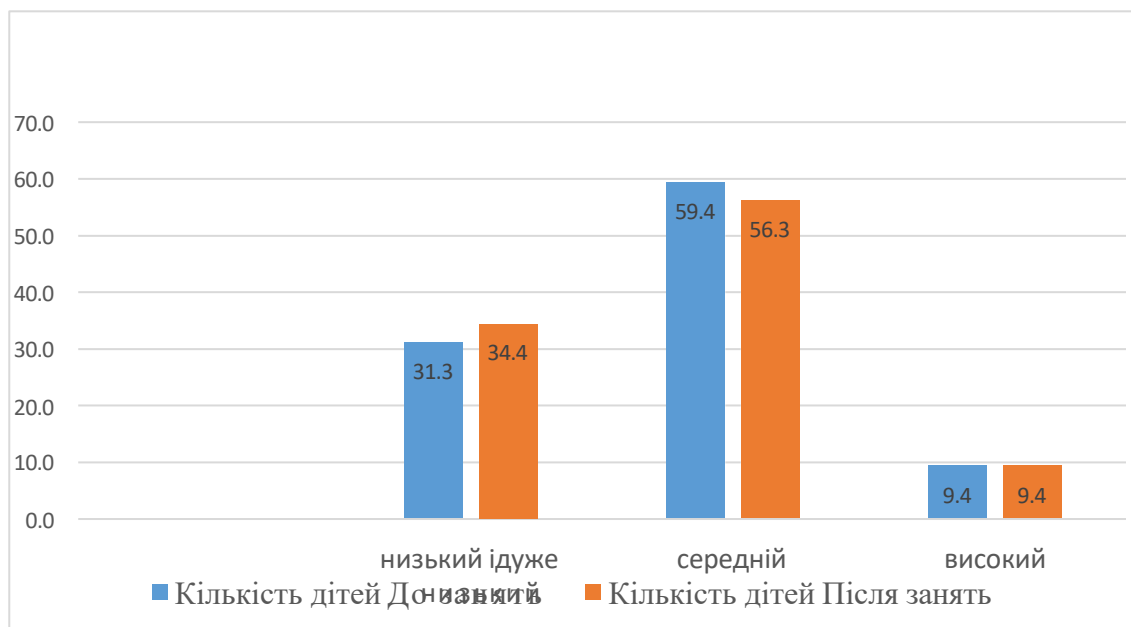

Рисунок 2.7 – Кількість дітей з різними рівнями сором'язливості до і після залучення до образотворчої діяльності з глиною

З таблиці 2.4 і рисунку 2.7 видно, що кількість дітей з низькою сором'язливістю незначно зросла – з 31,3% до 34,4%, з середнім показником

незначно зменшилась (було 59,4%, стало 56,3%), а кількість дітей з високими показниками лишилась без змін – 9,4%.

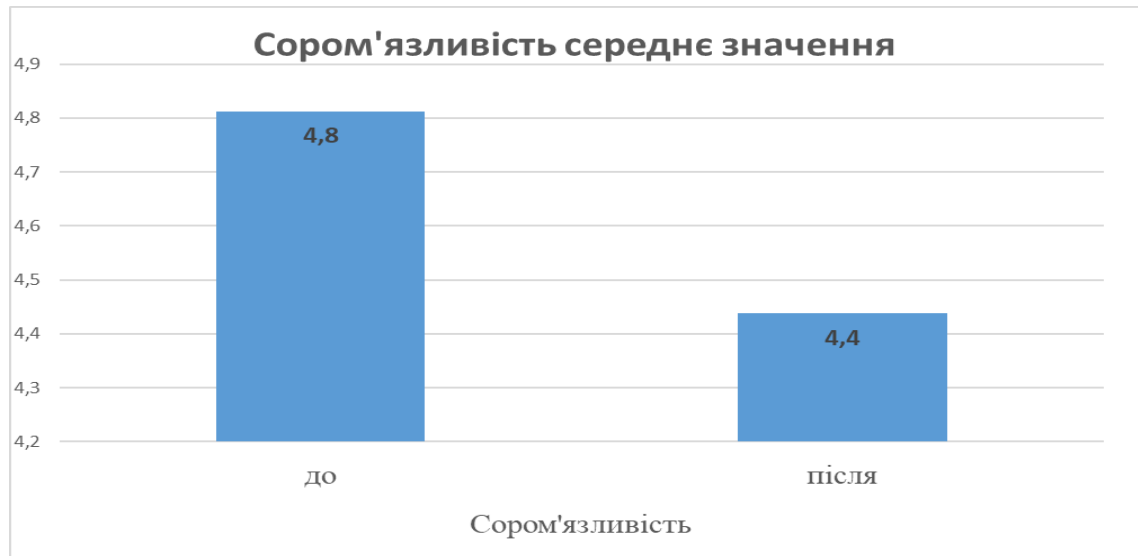

Рисунок 2.8 – Середні показники сором'язливості

Середній показник сором'язливості також зменшився дуже мало: з 4,8 до 4.4 (рис. 2.8).

Таким чином, з рисунків 2.7 і 2.8 бачимо, що не у всіх дітей відбулося зрушення в цьому параметрі в наслідок занять. Пояснюється це тим, що сором'язливість може бути особистісною рисою характеру і щоб знизити її рівень потрібно багато часу. Проте загальний показник по групі показує, що образотворча діяльність з глиною позитивно впливає на цю якість – деякі діти навіть за короткий час стали поводитися більш впевнено і менш сором'язливо, стали проявляти зацікавленість у співпраці з іншими дітьми.

Результати за *методика «Вибір в дії»* [42, с. 200] подано у таблиці 2.5 і на рисунках 2.9, 2.10.

Таблиця 2.5 – Кількість дітей з різним соціальним статусом до і після образотворчої діяльності з глиною.

Рівень міжособистісних стосунків	Кількість дітей До		Кількість дітей Після	
	осіб	%	осіб	%
низький	2	6,3	1	3,1
середній	30	93,8	26	81,3
високий	0	0,0	5	15,6

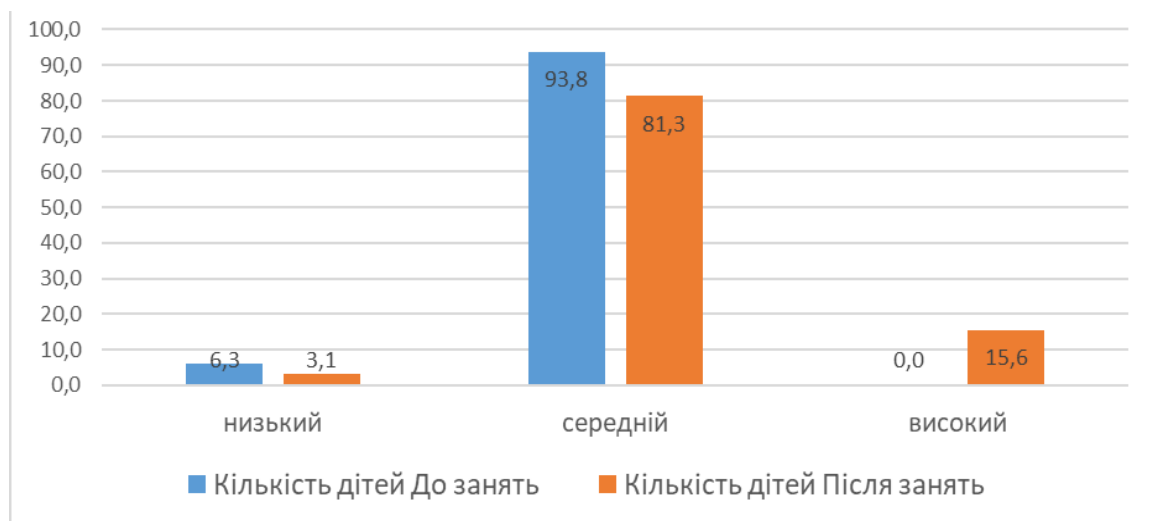

Рисунок 2.9 – Кількість дітей з різними рівнями сором'язливості до і після залучення до образотворчої діяльності з глиною

З таблиці 2.5 і рисунку 2.9 видно, що кількість дітей з низьким соціальним статусом зменшилась удвічі (було 6,3%, а стало 3,1%). Дещо зменшилась кількість дітей з середнім соціальним статусом у групі (з 93,8% до 81,3%). І з'явилися діти з високим соціальним статусом – 15,6%; до участі в образотворчій діяльності з глиною таких дітей не було виявлено. Як і в усіх інших методиках, дітей з дуже високим і дуже низьким рівнем дослідженого показника не було виявлено.

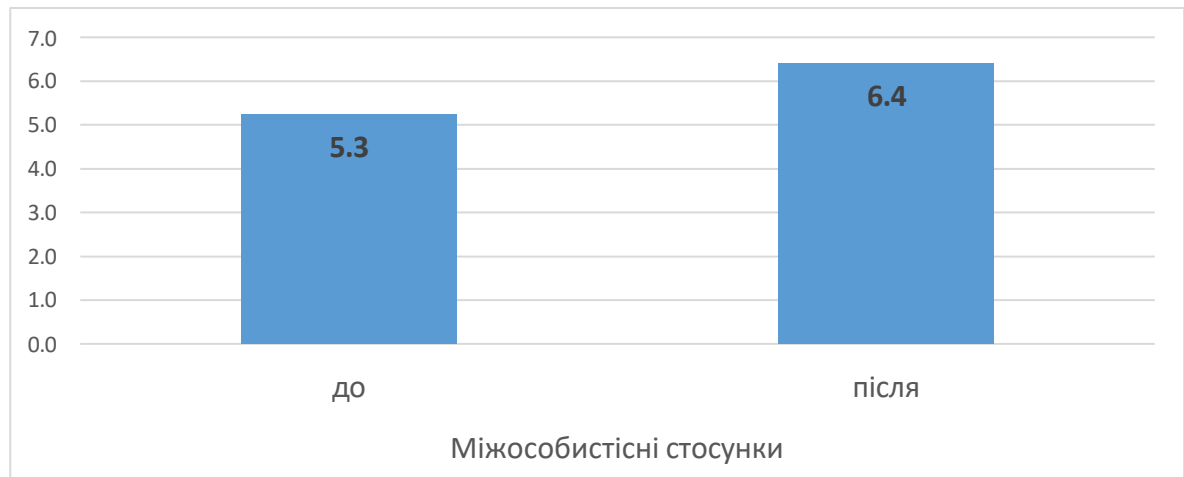

Рисунок 2.8 – Середні показники соціального статусу дітей

Рисунок 2.8 підтверджує вище описані результати: середній показник соціального статусу дітей до і після залучення до образотворчої діяльності з глиною зріс 5,3 до 6,4.

В цілому, аналізуючи діаграми, ми бачимо, що за час спільних занять образотворчою діяльністю з глиною, в дітей покращились міжособистісні стосунки. За моїми спостереженнями під час роботи з дітьми, найбільше на цей показник вплинув досвід командної роботи, коли стояло спільне завдання для групи. Виконання роботи разом сприяє ближчому знайомству, розкриває нові якості інших, дає нові приводи для спілкування – під наглядом досвідчених педагогів та психологів така діяльність сприяє покращенню міжособистісних стосунків і підвищенню рівня комунікативних навичок.

Методика Малюнок дерева [50]

Провівши аналіз малюнків дерева, зроблених дітьми до занять з глиною і повторених після них, ми виявили тенденцію до підвищення самооцінки в дітей, посилення відчуття власної цінності та значущості, збільшення потреби у спілкуванні

з однолітками, покращення таких параметрів, як впевненість, розкутість, комунікабельність, готовність до встановлення нових контактів (див. дод. Б).

Протягом усього дослідження нами спільно з вихователями і психологом дошкільного закладу, де проводилось дослідження, здійснювалося *спостереження* за проявом комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку за такими показниками [42, с. 128]:

1. Яким чином дитина ставить запитання дорослим?
2. Чи прагне дитина отримати похвалу та доброзичливе ставлення від дорослих?
3. Чи намагається дитина встановити з дорослим взаєморозуміння та виявляти співпереживання?
4. Як дитина взаємодіє з іншими дітьми?
5. Чи враховує дитина інтереси друзів під час реалізації своїх бажань?
6. Які ролі найбільше подобаються дитині під час гри?
7. Яким чином дитина домагається виконання найцікавішої ролі в грі?
8. Чи здатна дитина виражати свої інтереси та проявляти себе?
9. Чи бере дитина участь у спільних заняттях із групою дітей?
10. Наскільки активно дитина спілкується з ровесниками та дорослими?

Відповідно до результатів спостереження можна робити такі висновки про рівень комунікативних навичок дитини:

– високі — дитина здійснює ініціативні дії щодо дорослих, інших дітей, вирішує конфліктні ситуації справедливо, самостійно, у разі потреби звертається за допомогою до дорослих;

– середні — сама не виявляє ініціативи, але відповідає на ініціативні дії інших, у разі конфлікту звертається до дорослих;

– низькі — на ініціативні дії не відповідає і сама не виявляє ініціативи, на конфлікти реагує слізьми, криком [42].

Зокрема було виявлено, що й особиста, і спільна образотворча діяльність з глиною сприяє вдосконаленню комунікативних навичок дітей. Зокрема, це проявляється у збільшенні інтересу до роботи і розповідей однолітків (спільне обговорення, групова робота над спільним завданням), у глибшій зацікавленості в самодослідженні і творчості: бажання продовжити ліплення й обговорювати його, вигадувати історії тощо.

Далі коротко опишемо зміст занять з образотворчої діяльності з використанням глини, спрямованих на вдосконалення комунікативних навичок старших дошкільників.

Мета – на вдосконалення комунікативних навичок старших дошкільників.

Завдання:

- створення атмосфери довіри і творчості у дитячому колективі;
- знайомство з глиною як пластичним матеріалом;
- налагодження комунікації між дітьми;
- розвиток групової творчості;
- заохочення до взаємодії і взаємопідтримки дітей;
- зменшення сором'язливості дітей;
- розвиток соціальної впевненості дітей.

Адресна група – діти старшого дошкільного віку.

Тривалість – 4 заняття по 20-30 хвилин.

Форма роботи – групова.

Обладнання і матеріали: глина, стеки, дощечки, вода.

На початку роботи було необхідно познайомитися з дітьми, заслужити їхню довіру і позитивне ставлення – ці компоненти дуже важливі, оскільки впливають на подальші результати.

Перше заняття в садочку було суто ознайомче – діти познайомились з новою людиною в колективі, з новим матеріалом для роботи. Всі діти працювали за круглими столами. Порожніх стільчиків не було. Спочатку познайомились з ведучою (Наталією Романюк), розповіли трішки про себе, потім ми домовились, що кожен з нас (і діти, і я) візьме із загального шматка глини стільки, скільки хоче і вважає за потрібне: хтось відщипував зовсім трішки, хтось скільки було зручно однією рукою, хтось відразу тягнувся двома руками і брав значно більше за інших.

У процесі знайомства було зауважено, що є зв'язок між розміром шматочка глини, який взяла дитина, і тим, як вона проявляє себе в колективі: більш говірки, розкуті, відкриті до спілкування і зацікавлені в роботі брали собі більше глини. І навпаки – хто більш сором'язливий, з гіршими навичками мовлення, менш комунікабельний – ті брали зовсім трішки. Ці спостереження збігалися із результатами, отриманими за опитувальниками та проєктивною методикою «Малюнок дерева».

Спочатку діти тримали глину в руках, розповідали яка вона: на дотик, на запах, температуру, чи легко змінює форму, чи гріється в руках (не у всіх вдалося нагріти і на це звернули увагу, пробували зразки один одного, порівнювали), слухали, з яким звуком глина падає на стіл – описати цей звук було найважчим завданням для дітей, кожен чув своє і намагався відтворити звук по-своєму. Потім м'яли глину в руках. Діти відмітили, що вона схожа на пластилін, але трохи інакша. Тоді кожен спробував скатати кульку в долоньках. Знову порівняли

температуру кульок – вона була у всіх різною, це викликало зацікавленість дітей до кульок одне одного.

Під час розглядання глиняних кульок, діти помітили, що вони почали тріскатись: деякі сильніше, інші менше. Разом згадали, що глина містить воду і що, очевидно, води стало менше за час нашої роботи.

Зробили висновок, що наступного разу нам для роботи потрібна буде вода. Разом спланували наше наступне заняття. Діти виявили значну зацікавленість.

Дошкільнята працювали дуже активно, проявляючи інтерес і до матеріалу і до процесу, а також до результатів роботи інших дітей і дорослого. Активно ділились враженнями і відчуттями. На завершення кожен проговорив, що йому сподобалось і що хотів би зліпити наступного разу. Більшість виявили бажання зліпити кожен свою собачку, а не одну спільну. Тоді всі шматочки глини знову повернули до основного шматка («додому»). Прибрали за собою стіл і разом пішли мити руки.

Робота тривала 15-20 хвилин. Всі наступні заняття не перевищували 20 хвилин безпосередньої роботи з глиною.

Друге заняття було присвячене ліпленню собаки. Кожна дитина створила свого собаку на власний розсуд. Існує безліч прийомів роботи з глиною. На другому занятті діти апробували нові для себе прийоми: стиснення і розтягнення; витягування і розрив, протикання і розкочування, приліплювання, скручування і розсічення (ребром долоні); вмивання кісточками пальців; дрібне опрацювання пальцями рук або нігтями і ін.

На третьому занятті діти були поділені на команди по п'ять осіб і отримали завдання створити тарілку своєї команди, самостійно визначити розмір, форму і чи буде вона мати малюнок та інше.

У процесі спільного ліплення діти вели чудові бесіди, взаємодіяли один з одним на новому рівні, ділилися міркуваннями, думками, почуттями, відчуттями. З'явився діалог і спілкування між дітьми.

На четверту зустріч була проведена проєктивна методика «Перлинка» (модифікація О. Гаркавець).

Перед дітьми стояло завдання: зліпити перлинку і розповісти її історію.

Після завершення було обговорення. Переважна більшість дітей приймали в ньому активну участь, що дало можливість оцінити емоційний стан дітей, на скільки активніше вони стали проявляти себе, почуватися більш впевнено. Також відмітила зростання інтересу до однолітків, особливо до тих, з ким була спільна діяльність.

Виявлену тенденцію до вдосконалення комунікативних навичок у дітей дошкільного віку за допомогою образотворчої діяльності з глиною підтвердило повторне дослідження, що було проілюстровано вище.

2.3 Практичні рекомендації щодо вдосконалення комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку за допомогою образотворчої діяльності з глиною

Вдосконалення комунікативних навичок у дітей дошкільного віку має відбуватися в ігровій і творчій формі, що є найбільш оптимально та ефективно для цього віку. Крім розвивально-корекційної дії гра і творчість дають можливість вихователям та психологам побачити особливості кожної дитини та її проблеми у взаємодії з іншими дітьми та дорослими.

Відповідно, виходячи з результатів нашого теоретичного та емпіричного дослідження, нами запропоновані рекомендації щодо вдосконалення

комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку за допомогою образотворчої діяльності з глиною.

Підготовка до занять

1. Створення безпечного середовища: Забезпечте комфортну та затишну атмосферу, де діти почуватимуться вільно виражати свої емоції.

2. Підготовка матеріалів: використовуйте натуральну, м'яку глину, яка легко піддається формуванню. Забезпечте достатню кількість інструментів для роботи.

3. Час для експерименту: дайте дітям час, щоб спробувати доторкнутися до глини, розім'яти її та звикнути до матеріалу.

Зміст і структура занять

4. Завдання на розігрів: починайте заняття з простих вправ, наприклад, «створи кулю» або «зроби ковбаску», щоб діти розслабилися.

5. Тема для обговорення: запропонуйте дітям створювати фігурки на задану тему (наприклад, «Мій друг», «Моя сім'я»), щоб стимулювати вербальне вираження.

6. Групова робота: організуйте створення спільної композиції, де кожна дитина створює свій елемент. Це сприяє взаємодії та спілкуванню.

7. Рольові ігри: використовуйте створені фігурки для інсценування коротких історій чи діалогів.

Навички спілкування

8. Обговорення результатів. Після завершення роботи запрошуйте дітей розповідати про свої вироби. Це розвиває навички формулювання думок.

9. Підтримка позитивного зворотного зв'язку. Заохочуйте дітей коментувати роботи одне одного в доброзичливій формі.

10. Активне слухання. Навчайте дітей слухати один одного під час обговорень.

Робота з емоціями

11. Вираження емоцій через глину. Запропонуйте дітям створити фігурки, які символізують їхні почуття (наприклад, «радість» чи «сум»).

12. Обговорення емоцій: Допоможіть дітям пояснити, що вони відчують, коли створюють фігурку.

Розвиток соціальних навичок

13. Навчання взаємодії. Давайте завдання, які потребують співпраці (наприклад, створення спільного будиночка чи саду).

14. Ротація ролей. Під час групових завдань пропонуйте дітям мінятися ролями, наприклад, бути «лідером» чи «помічником».

15. Конфліктні ситуації. Використовуйте моделювання конфліктів через фігурки, щоб навчати дітей конструктивно вирішувати суперечки.

Розвиток уяви та творчості

16. Стимулювання фантазії. Давайте завдання створити казкових персонажів або вигаданих тварин.

17. Розвиток розповідних навичок. Просіть дітей придумати історії, епов'язані з їхніми виробами.

Закінчення заняття

18. Рефлексія. Попросіть дітей поділитися своїми враженнями від заняття.

19. Збереження робіт. Дайте дітям можливість забрати фігурки додому як символ їхнього успіху.

20. Заключний ритуал. Введіть ритуал завершення заняття (наприклад, спільне прибирання або обговорення найкращих моментів).

Ці рекомендації допоможуть створити сприятливе середовище для розвитку комунікативних навичок дітей старшого дошкільного віку через образотворчу роботу з глиною.

Запропоновані нами заняття та рекомендації можуть бути використані психологами і вихователями дошкільних закладів для розвитку комунікативних навичок.

Ми також вважаємо, що образотворча робота з глиною може позитивно вплинути на такі показники у дошкільників:

- пізнавальної сфери: уваги; пам'яті; мислення, зокрема процесів аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення; мовлення: збагачення словникового запасу та формування зв'язного мовлення;
- координації рухів: дрібна моторика рук; точні рухи пальців; розвиток окоміру;
- творчих здібностей: естетичні уявлення (естетичний смак); просторова уява; креативність;
- емоційної сфери: зняття емоційної напруги через її відреагування у глину; розвиток позитивних, життєствердних емоцій; розвиток емпатії і соціальної сензитивності.

У цілому, образотворча діяльність з глиною має суттєвий позитивний вплив на розвиток дітей, зокрема старшого дошкільного віку.

Висновки до розділу

У другому розділі подано результати емпіричного дослідження вдосконалення комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку за допомогою образотворчої діяльності з глиною.

Описано процедуру проведеного емпіричного дослідження комунікативних навичок дітей старшого дошкільного віку, його базу, вибірку та методики, використані у дослідженні: опитувальник для вихователів для визначення комунікабельності дітей; опитувальник для вихователів для визначення сором'язливості дітей; опитувальник для вихователів для визначення соціальної невпевненості дітей; опитувальник «Як дитина ставиться до інших?»; методика «Вибір в дії»; проєктивна методика «Малюнок дерева» Ф. Гуденаф, модифікація: К. Маховер; спостереження.

Опрацьовано результати емпіричного дослідження комунікативних навичок дітей старшого дошкільного віку та виявлено, що досліджені діти мають загалом середній та низький рівні комунікативних навичок та ставлення до інших. В той же час були середні та високі показники рівнів соціальної невпевненості і сором'язливості. Під час спостережень за дітьми спостерігались складнощі у комунікації, що полягали у слабкій зацікавленості в спілкуванні один з одним, уникненні спільних занять, відсутності інтересу до занять інших. Проаналізувавши опитувальники, ми зробили висновки, що більшість дітей уникають ситуацій, які вимагають проявити себе, озвучити свою думку, оскільки не мають достатньо подібного позитивного досвіду, а також ще не вміють самі організувати спільні заняття, домовлятися про правила, зокрема ігри.

Розроблено та апробовано заняття з вдосконалення комунікативних навичок дітей старшого дошкільного віку за допомогою образотворчої діяльності з глиною. Повторне дослідження показало його ефективність. Діти, отримавши досвід нової образотворчої діяльності в ігровій формі, участі у спільному проєкті, відкритого обговорення своїх результатів та досягнень однолітків, показали більшу відкритість до спілкування, бажання працювати разом, цікавість до досягнень своїх однолітків і готовність ділитись своїми думками та ідеями.

Знизились показники сором'язливості та невпевненості в собі. Повторне дослідження показало результати, що підтверджують дані спостереження.

Наведено практичні рекомендації щодо вдосконалення комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку за допомогою образотворчої діяльності з глиною.

ВИСНОВКИ

Здійснено теоретичний аналіз проблеми вдосконалення комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку та виявлено, що дитина є специфічним об'єктом дослідження. Дитяча психіка постійно перебуває у становлення і розвитку, вивчаючи її, необхідно керуватися методологічними принципами.

З'ясовано, що процес засвоєння дитиною соціального досвіду, системи соціальних зв'язків і стосунків – соціалізації – великою мірою залежить від розвитку її комунікативних навичок, які формуються в сім'ї та в колективі дошкільного навчального закладу.

Проведено теоретичне дослідження можливості вдосконалення комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку за допомогою образотворчої діяльності з глиною. Виявлено, що образотворча діяльність має позитивний вплив на розвиток старших дошкільників в цілому та вдосконалення комунікативних навичок зокрема. Зокрема з цією метою доцільно використовувати глину, оскільки робота з нею дає можливість екологічно відреагувати свої важкі емоції, створює позитивні емоції, заохочує до взаємного інтересу дітей і комунікації між ними, знімає комунікативні бар'єри.

Проведено емпіричне дослідження рівня комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку. Виявлено, що діти переважно мають низький і середній показники досліджених властивостей.

Виявлено, що образотворчої діяльності має позитивний вплив на емоційний стан дитини, сприяє зняттю напруги, що виникає в колективі, допомагає знизити рівень соціальної невпевненості, сором'язливості, подолати бар'єри в спілкуванні та, водночас, підвищити рівень позитивного ставлення до однолітків, покращити міжособистісні стосунки та вдосконалити свої

комунікативні навички. Після проведених спеціально організованих занять, де діти мали можливість ліпити і на вільну тему, і працювати над спільним завданням, було зауважено поживлення в дитячому колективі – діти щиро цікавились роботами одне одного, ділились враженнями й думками, обговорювали наступні спільні творчі проєкти та ігри.

Підтверджено гіпотезу дослідження про те, що образотворча діяльність з глиною сприяє вдосконаленню комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку. Було розроблено та апробовано комплекс занять з образотворчої діяльністю з використанням глини. Повторна діагностика, проведена після нього показала покращення усіх досліджених показників. Виявлено також, що робота з глиною може мати і діагностичне застосування.

Запропоновано практичні рекомендації з щодо вдосконалення комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку за допомогою образотворчої діяльності з глиною, які можуть бути використані психологами та вихователями дошкільних закладів у роботі з відповідною віковою групою.

Перспективи подальших досліджень убачаються у вивченні впливу образотворчої діяльності з глиною на пізнавальну, емоційну сферу старшого дошкільного віку, визначення особливості застосування роботи з глиною з іншими віковими групами.